Koncepcja zagospodarowania zamku pokrzyżackiego w Sztumie
dla funkcji muzealnych

opracowali: T. Bogdanowicz, A. Dzikowski, J. Hochleitner, B. Jesionowski, R. Mańkus, R. Panfil, K. Polejowski

1. Historia obiektu. Zarys dziejów zamku w Sztumie
2. Formy ochrony konserwatorskiej obowiązujące na terenie Zespołu Zamkowego w Sztumie
3. Archeologia
4. Stan zabezpieczenia i zachowania poszczególnych elementów Zespołu Zamkowego
5. Zalecenia konserwatorskie:
- zalecenia Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku
6. Potencjalna oferta muzealna
7. Przestrzeń dla edukacji muzealnej
8. Postulowana współpraca z partnerami społecznymi
9. Rekomendacje

MALBORK, styczeń 2017

Zamek w Sztumie może stanowić dla Muzeum Zamkowego w Malborku ważne pole działań w ramach turystyki i edukacji historycznej. Obiekt posiada wiele unikatowych walorów, które nie występują na zamkach w Malborku i Kwidzynie. Tym samym może być niezwykle atrakcyjnym elementem składowym wspólnej oferty trzech zamków, położonych na jednym szlaku, na stosunkowo niewielkim obszarze. O wyjątkowości zamku sztumskiego decydują: dostępność drogowego i kolejowego szlaku komunikacyjnego, jego atrakcyjne położenie względem otaczających go jezior, nietypowe dla zamków krzyżackich rozplanowanie oraz rozległość dziedzińca, a także stan zachowania, pozwalający na wprowadzenie szeregu zmian i adaptacji umożliwiających działania trudne do realizacji w Malborku i Kwidzynie. Ponadto dotychczasowy brak szczególnego zainteresowania obiektem ze strony środowiska naukowo-badawczego oraz znikoma ilość publikacji na jego temat daje możliwość stworzenia bogatego programu badawczego rozłożonego w czasie, będącego również ważnym elementem oferty edukacyjnej.

1. Historia obiektu. Zarys dziejów zamku w Sztumie

Początki zamku krzyżackiego w Sztumie są trudno uchwytne w źródłach pisanych i wypada stwierdzić, że powstał on w swojej znanej z czasów późniejszych postaci dopiero w pierwszej połowie XIV w. Istnieją wątłe przesłanki pozwalające stwierdzić, że Krzyżacy mogli rozpocząć na tym terenie budowę warowni już po roku 1236, czyli po zdobyciu należącego do Prusów grodu (*castrum*), stanowiącego centrum pruskiej ziemi Alyem. Tak wczesna budowa warowni krzyżackiej pozostaje na razie tylko w sferze hipotez, biorąc jednak pod uwagę powszechnie stosowaną przez krzyżaków praktykę wtórnego wykorzystywania zdobytych umocnień pruskich, można domniemać, że do podobnej sytuacji doszło w Sztumie. O istnieniu tutaj, przypuszczalnie w miejscu zamku krzyżackiego, wcześniejszych umocnień pruskich (*propugnaculum*) wspomina bowiem kronikarz zakonu Piotr z Dusburga w związku z krucjatą margrabiego Miśni Henryka do Pomezanii w roku 1236: *wszelkie umocnienia, jakie mieli w tym miejscu, które nazywa się Sztum* (*qui dicitur Stumo*) [...] *przemocą zdobył i obróciwszy w perzynę zrównał z ziemią*.

Inny kronikarz Szymon Grunau datuje początek budowy Sztumu na rok 1278, czyli na okres po upadku II Powstania Pruskiego. Wzmianka z roku 1295 wspomina o istnieniu tam dworu i folwarku krzyżackiego (*bona curie, dui dicitur Stoma*), przynależących do komturstwa malborskiego. Zamek murowany zbudowano zapewne w latach 1326-1335, a już w roku 1333 został potwierdzony pierwszy znany z imienia wójt krzyżacki w Sztumie. Ze względu na swoje położenie zamek stał się miejscem wypoczynku dostojników krzyżackich, z wielkim mistrzem na czele (np. Ulrich von Jungingen) oraz miejscem, gdzie zatrzymywały się poselstwa zmierzające do i z Malborka. Sztum bywał także przystankiem dla krzyżowców z zachodniej i południowej Europy, którzy w XIV w. zmierzali do stolicy państwa zakonnego i dalej na pogranicze litewskie (np. ks. Albrecht III Habsburg, 1377). Na przełomie XIV i XV w. krzyżacki zamek w Sztumie osiągnął swoją dojrzałą postać. Pod względem układu architektonicznego miał on formę nieregularnego sześcioboku, z trzema wieżami (w tym z Wieżą Bramną). Na stałe rezydował tutaj wójt krzyżacki, a wielki mistrz traktował zamek jako swoją rezydencję letnią i myśliwską. Zamek spełniał też funkcje militarne, będąc częścią krzyżackiego systemu zamków usytuowanych wzdłuż dolnego biegu Wisły i zabezpieczał stolicę w Malborku od strony południowej. Stąd na przełomie XIV i XV w. prowadzono na

terenie zamku sztumskiego regularne prace remontowe i budowlane, przygotowując go także do działań zbrojnych.

W czasie Wielkiej Wojny z zakonem krzyżackim (1409-1411) zamek sztumski nie odegrał większej roli i w dniu 25 lipca 1410 r. został zajęty bez walki przez siły polskie. We wrześniu 1410 r. do Sztumu przybył król Władysław Jagiełło, wracający na czele armii spod Malborka. Kilka dni po odjeździe króla pod Sztumem stanęły oddziały państwa zakonnego i obległy polską załogę, która broniła się kilka tygodni. W październiku bądź listopadzie 1410 r., po kapitulacji polskich obrońców, Sztum wrócił pod panowanie Zakonu Krzyżackiego. Zamek na powrót stał się siedzibą wójta krzyżackiego, ale wobec trudności finansowych Zakonu prace remontowe na zamku i naprawa zniszczeń wojennych następowały bardzo wolno. Dopiero od momentu objęcia funkcji wielkiego mistrza przez Michała Küchmeistera (od 1413 r.) prace ruszyły z martwego punktu. Zamek odbudowano i wyposażono w artylerię, co prawda nieliczną oraz obsadzono załogą. Zakon zdobył się także na dodatkowy wysiłek i po 1416 r. zbudowano budynek skrzydła zachodniego (do tej pory istniał tutaj tylko mur obronny), który stał się letnią rezydencją wielkiego mistrza. W tym samym czasie miasto Sztum uzyskało od wielkiego mistrza przywilej lokacyjny (1416). Konflikty zbrojne państwa krzyżackiego z Królestwem Polskim, które trwały do roku 1435 ominęły Sztum a zmiany przyniosła dopiero wojna trzynastoletnia (1454 - 1466). Zamek sztumski był, obok Malborka i Chojnic, jedyną twierdzą zakonną, której nie udało się wiosną 1454 r. zająć przez siły Związku Pruskiego. Stało się to dopiero w sierpniu 1454 r., po kilkumiesięcznym oblężeniu. Jednakże po klęsce wojsk polskich pod Chojnicami, zamek sztumski ponownie dostał się w ręce krzyżackie. Zakon przekazał zamek w zastaw najemnikom, obiecując zapłacić im zaległy żołd. Dowodzący załogą sztumską Bernard Szumborski pozostał wierny Zakonowi. Do końca wojny trzynastoletniej zamek sztumski pozostał w rękach krzyżackich, a strona polska objęła go dopiero 6 stycznia 1468 r.

W okresie polskim (1468-1772) Sztum był siedzibą powiatu w ramach województwa malborskiego, które to było częścią Prus Królewskich. Województwo malborskie stanowiło w okresie od XV do XVIII wieku jednolity powiat sądowy z jednym sądem ziemskim, którego roczki odbywały się w Sztumie. W okresie polskim na zamku w Sztumie rezydował także polski starosta, a na terenie miasta odbywały się sejmiki ziemskie dla województwa malborskiego. Wraz ze zmianą polityczną, przyszły też zmiany w funkcjonowaniu samego zamku, co potwierdzają lustracje przeprowadzane w XVI w. (1524, 1565; np. kościół zamkowy spełniał rolę spiżarni). Wojny XVII w. nie ominęły także zamku sztumskiego, który w latach 1626 - 1629 r. był we władaniu Szwedów, potem elektora brandenburskiego (do rozejmu w Sztumskiej Wsi, 1635). Szwedzi ponownie okupowali Sztum i zamek sztumski w latach 1655 - 1660. Wiek XVIII przyniósł kolejny etap wojen, które nie ominęła także Sztumu i północnego ujścia Wisły (wojna północna, 1700-1721; wojna o sukcesję polską, 1733-1735). Zamek sztumski przetrwał ten okres, co dokumentuje rycina z roku 1749, przedstawiająca widok miasta Sztum wraz z zamkiem.

Wejście w życie traktatu o rozbiorze Rzeczypospolitej (1772) spowodowało, że Sztum znalazł się w granicach Królestwa Prus. W roku 1818 miasto stało się siedzibą powiatu, na czele z landratem, który rezydował tutaj od roku 1822 do roku 1945. W latach 1831-1832 na terenie Sztumu i powiatu sztumskiego przebywali powstańcy listopadowi, z których część osiedliła się tutaj na stałe, zasilając grupę ludności polskiej. Ostatnie dwie dekady XIX w. przyniosły widoczny rozwój Sztumu, głównie dzięki budowie linii kolejowej łączącej Malbork z Toruniem. W czasach panowania niemieckiego zamek stał się siedzibą pruskiego Zarządu Dóbr Skarbowych, a od początku XIX w. także Sądu Okręgowego

(pozostał budynek sądu i willa dla pracowników i ich rodzin). Funkcjonował tutaj także sierociniec prowadzony przez fundację im. Kalksztajna. Po roku 1776 oraz w latach 1812, 1819, 1864 – 1866 i 1899 systematycznie rozbierano mury zamkowe i przebudowywano skrzydła zamku, nie prowadząc w zasadzie prac renowacyjnych (jedynie w 1929 r. zdecydowano się przeprowadzić niewielkie prace).

W dniu 11 lipca 1920 r. na terenie powiatu sztumskiego odbył się plebiscyt, którego wyniki były niekorzystne dla Polski, chociaż na tym obszarze padło najwięcej głosów za Polską, to miasto pozostało w rękach niemieckich. Wiosną 1945 r. Sztum został zdobyty przez Armię Sowiecką i w większej części zniszczony. Na terenie zamku sztumskiego po roku 1945 ulokowano Sąd Powiatowy i Prokuraturę, a w zachowanym skrzydle południowym urządzono mieszkania. Od roku 1968 w tej części zamku działało Muzeum Powiśla, którego działalność zakończyła się na początku lat 80-tych XX wieku.

Obecnie jedyną działająca na terenie zamku sztumskiego instytucją jest Bractwo Rycerzy Ziemi Sztumskiej, które jest organizatorem wielu imprez kulturalnych na terenie zamku i w jego bezpośrednim sąsiedztwie.

W dniu 23 listopada 2016 r. Radni Rady Miasta Sztum na XXX Sesji Rady przyjęli uchwałę wyrażającą wolę przekazania Zamku w Sztumie na rzecz Skarbu Państwa.

2. Formy ochrony konserwatorskiej obowiązujące na terenie zamku w Sztumie

Zespół Zamkowy w Sztumie wpisany jest do rejestru zabytków województwa pomorskiego i podlega ścisłej ochronie prawnej. W chwili obecnej na obszarze zamku w Sztumie obowiązują trzy różne formy ochrony konserwatorskiej:

1. wpis do rejestru zabytków nieruchomych (dwie decyzje, szczegóły, zob. niżej),
2. wpis do rejestru zabytków archeologicznych (szczegóły, zob. niżej),
3. obowiązujący miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla Centrum miasta Sztum, (szczegóły, zob. niżej).

Teren zamku objęty granicami wpisu do rejestru zabytków obejmuje działki geodezyjne nr 614/1, 619/4, 620/3, 621/11, 622/3, 624/7, 625, 626, 627/4, 628/3, 629/4, obręb 0002[1].

W latach 2007-2015, w związku z uchwaleniem obecnie obowiązującego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla "Centrum miasta Sztum" (tekst jednolity, Dz.Urz.woj.pom. z 2015, poz. 1676) oraz planowanym przez dotychczasowego właściciela obiektu, Urząd Miasta i Gminy Sztum, zagospodarowaniem terenu zamku wykonano następującą dokumentację oraz wydano zalecenia konserwatorskie WKZ w Gdańsku:

1. Zamek w Sztumie. Studium Urbanistyczno-Historyczne (autor: A. J. Pawłowski, Karpiny 2007),
2. Badania georadarowe podłoża na terenie Wzgórza Zamkowego w Sztumie, woj. pomorskie (W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka, Kraków, maj 2014),
3. Badania georadarowe Wzgórza Zamkowego w Sztumie w pasie terenu przylegającego do zewnętrznej strony murów Zamku (W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka, Kraków, październik 2014),
4. Wzgórze zamkowe w Sztumie. Ekspertyza techniczno-budowlana (wraz z inwentaryzacją) (K. Zakrzewski, J. Mysior, J. Winnicki, Kwidzyn, marzec 2014),
5. Rewaloryzacja zespołu zamkowego w Sztumie. Centrum SPA (H. Rolicz, Gdańsk 2014, praca magisterska),

[1] Numeracja działek wymaga zweryfikowania.

6. Koncepcja zagospodarowania turystycznego Wzgórza Zamkowego w Sztumie na Pomorski Park Historii i Kultury, cz. 1 i 2, Studio Architektoniczne ARCHECON A. Kadłuczka, Kraków 2014/15,
7. Wytyczne Pomorskiego WKZ w Gdańsku z lat 2013 i 2015.

Ponadto w Narodowym Instytucie Dziedzictwa O.T. W Gdańsku znajduje się zespół archiwalny dokumentacji konserwatorskiej wytworzony przez dawny PP PKZ w Gdańsku, w którego skład wchodzą liczne fachowe opracowania przedstawiające stan zamku w Sztumie z lat 70-tych, 80-tych i 90-tych XX wieku oraz prace, które wówczas wykonywano w obiekcie. Nie została ona dotychczas wykorzystana w w/w opracowaniach i powinna być użyta w przyszłości podczas opracowywania dokumentacji konserwatorskiej, programu prac konserwatorskich i budowlanych, programu zagospodarowania budynku i dokumentacji projektowej.

Rejestr zabytków nieruchomych

Zamek w Sztumie wpisany jest do rejestru zabytków nieruchomych województwa pomorskiego dwoma decyzjami:
1) decyzją nr 113 (dawny nr 82) z dnia 16 lipca 1959 roku jako **"Układ urbanistyczny Starego Miasta Sztumu z zespołem zamkowym"** (**ryc. 1** poniżej)**,**
2) decyzją nr 1864 z dnia 23 lipca 2010 roku, jako:
"Zespół zamkowy w Sztumie złożony z obiektów z czasu budowy zamku średniowiecznego (**ryc. 2** poniżej)**:**
1. mury obronne, powstałe w latach 1326 – 1331,
2. brama wjazdowa z mostem, także z najstarszej fazy budowy zamku,
3. skrzydło południowe, najstarszy budynek mieszkalny zespołu,
4. południowa część skrzydła wschodniego (gotycki spichlerz),
5. wieża więzienna (sześcioboczna), zachowane tylko dwie kondygnacje,
6. relikt północno-wschodniej wieży czworobocznej,
7. studnia zamkowa sprzed roku 1331 na dziedzińcu zamkowym,

oraz obiektów z czasu rozbudowy w XIX w.:
8. północna część skrzydła wschodniego (1866),
9. budynek sądu i prokuratury (z lat 1864 - 1866),
10. willa wraz z terenem (z roku 1899)".

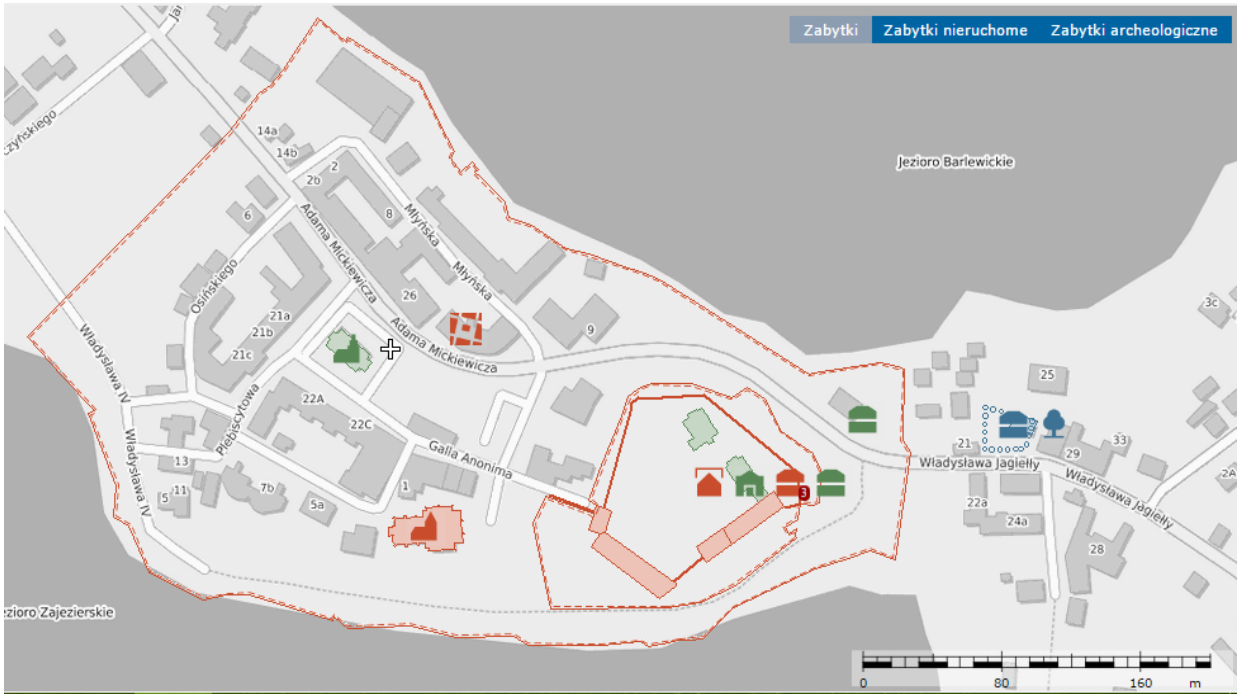

Ryc. 1. Układ urbanistyczny Starego Miasta i Zamku w Sztumie, nr rej. 113 - czerwoną linią oznaczono zasięg obszaru wpisanego do rejestru zabytków.

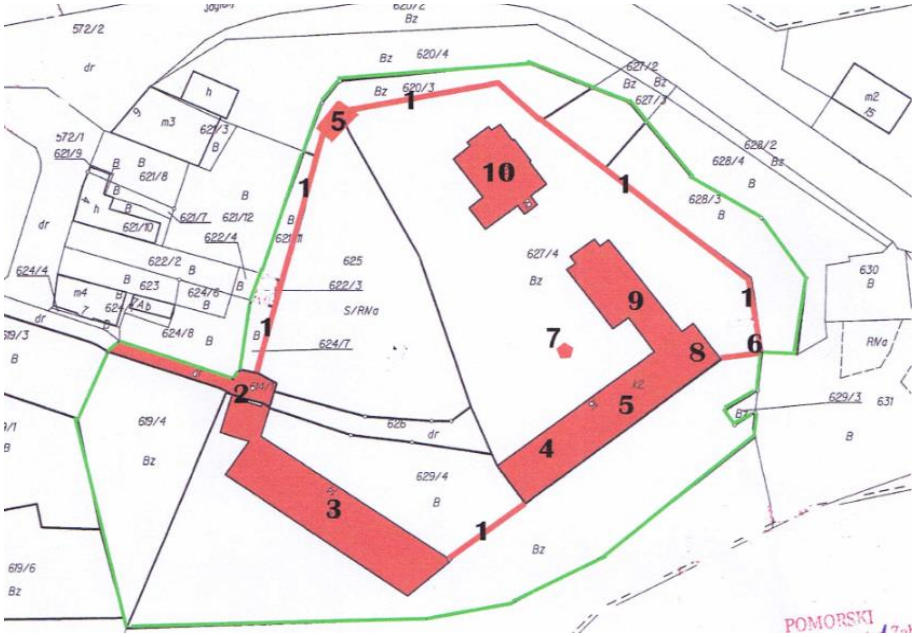

Ryc. 2. Zamek w Sztumie - zieloną linią zaznaczono zasięg obszaru a kolorem czerwonym poszczególne obiekty wpisanego do rejestru zabytków. Załącznik graficzny do decyzji nr 1864 z 23 lipca 2010 roku.

Podstawa prawna

W związku z powyżej wymienionymi formami ochrony konserwatorskiej, podstawę prawną dla wszelkich działań konserwatorskich i budowlanych oraz związanych z nimi badań archeologicznych, architektonicznych, konserwatorskich etc. na terenie Zamku w Sztumie stanowią odpowiednie zapisy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. z 2014 poz. 1446 - tekst jednolity z późn. zm.), które przewidują, że:

- wojewódzki konserwator zabytków na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku przedstawia w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku (art. 27).
- zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza (Art. 25. 1.):

1) **dokumentacji konserwatorskiej** określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku;

2) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków **programu prac konserwatorskich** przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie;

3) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków **programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku**, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości (por. niżej - zalecenia konserwatorskie WKZ).

- prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, wykonywanie robót budowlanych, prowadzenie badań konserwatorskich, prowadzenie badań architektonicznych oraz podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku a także zmiana przeznaczenia lub sposobu korzystania zabytku wpisanego do rejestru wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Wymienione pozwolenia wydaje się na wniosek osoby fizycznej lub jednostki organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do korzystania z zabytku wpisanego do rejestru, wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego

zarządu albo ograniczonego prawa rzeczowego lub stosunku zobowiązaniowego (art. 36, ust.1, 4).

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego

Podstawa prawna

- Art. 7. w/w Ustawy o ochronie zabytków stanowi, iż formami ochrony zabytków są między innymi:

ust. 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Dlatego dodatkową formę ochrony konserwatorskiej na terenie zamku w Sztumie stanowią zapisy w obowiązującym miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (Obwieszczenie Nr 2.2015 Rady Miejskiej w Sztumie z dnia 25 marca 2015 r. w sprawie ogłoszenia tekstu jednolitego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Centrum Miasta Sztum”):

Na terenie objętym planem znajdują się obszary i obiekty objęte ochroną na podstawie wpisu do rejestru zabytków (§ 7. 1.):

- układ urbanistyczny Starego Miasta Sztumu z zespołem zamkowym.

W granicach obszaru objętego planem ustala się następujące strefy ochrony:

1) strefa ochrony archeologicznej obszaru grodziska i zamku,

2) strefy ochrony konserwatorskiej obszaru zamku (**ryc. 3** poniżej).

Dla obszarów i obiektów objętych ochroną, o których mowa w § 7 [...] ustala się odpowiednio następujące zasady ochrony:

1) **prowadzenie wszelkich prac ziemnych w granicach obszaru objętego ochroną wymaga uzyskania opinii Muzeum Archeologicznego w Gdańsku oraz zgody WKZ w Gdańsku celem określenia zakresu niezbędnych do wykonania archeologicznych badań ratowniczych poprzedzających planowane prace**;

2) wszelkie zamierzenia inwestycyjne wymagające pozwolenia na budowę lub zmiany sposobu użytkowania oraz wszelkie remonty, przebudowy i adaptacje obiektów nieruchomych objętych ochroną należy prowadzić w uzgodnieniu z WKZ;

3) projekt podziału lub scalania nieruchomości wymagają uzgodnienia z WKZ

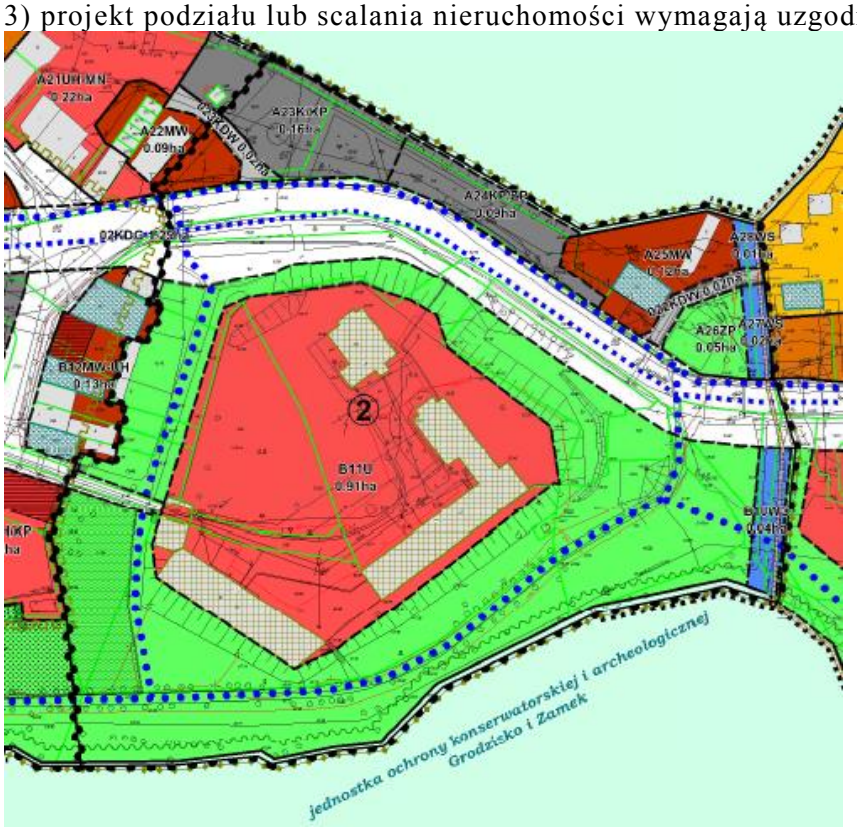

Ryc. 3. Zasięg strefy ochrony konserwatorskiej i archeologicznej "Grodzisko i Zamek" (strefa 2) wyznaczonych w obowiązującym miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego dla "Centrum miasta Sztumu".

3. ARCHEOLOGIA

Rejestr zabytków archeologicznych

- Na terenie zamku znajduje się stanowisko archeologiczne - Sztum st. 4, AZP 21 - 48/22 grodzisko wczesnośredniowieczne/zamek średniowieczny - wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego pod nr 101/A decyzją z dnia 25.11.1970 roku. Stanowisko archeologiczne zlokalizowano na podstawie archeologicznych badań powierzchniowych i sondażowych przeprowadzonych w roku 1970.

Podstawa prawna

Pozwolenie na prowadzenie badań archeologicznych na stanowisku archeologicznym wpisanym do rejestru zabytków wydaje się na wniosek osoby fizycznej lub jednostki organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do korzystania z nieruchomości, wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu albo ograniczonego prawa rzeczowego lub stosunku zobowiązaniowego (art. 36, ust. 6). Do wniosku o wydanie pozwolenia na takie badania dołącza się **"Program prowadzenia badań archeologicznych"**.

Dotychczasowe badania archeologiczne i architektoniczne

- około roku 1880 pierwsze badania architektoniczne oraz pomiary murów i wież zamkowych prowadził Max Toeppen wraz z inspektorem budowlanym Hackerem z Kwidzyna i mistrzem murarskim Koehnem ze Sztumu. W celu lokalizacji tzw. wieży Albrechta założono wykop sondażowy we wschodnim narożniku muru obwodowego.
- wg informacji podanej przez M. Haftkę, w roku 1934 obserwacje archeologiczne w Sztumie prowadził Waldemar Heym, kierownik Heimatmuseum Westpreussen w Kwidzynie. Nie wiadomo, czy wówczas prowadzono jakieś prace na terenie zamku.
- w roku 1970 badania powierzchniowe prowadzili pracownicy Muzeum Archeologicznego w Gdańsku: S. Mielczarski, M. Pietrzak i J. Podgórski pod kierownictwem Leona J. Łuki. Odkryto nieokreśloną ilość ceramiki wczesnośredniowiecznej.
- wg informacji podanych na karcie AZP przez M. Haftkę, w tym samym roku badania sondażowe mające na celu odnalezienie reliktów staropruskiego grodziska na terenie zamku w Sztumie prowadzili pracownicy Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierownictwem Jerzego Guli. W wykopie (wykopach?) sondażowych odkryto pewną ilość ceramiki naczyniowej, ale nie udało się jednoznacznie udowodnić bądź zaprzeczyć hipotezie o istnieniu tutaj wspomnianego grodziska. Poszukiwania dokumentacji z tych badań w archiwum IA UW w Warszawie nie dały pozytywnego rezultatu.
- w latach 1980–1981 badania architektoniczne prowadzili pracownicy PP PKZ w Gdańsku: D. Rekowska, B. Mincer, J. Labenz, A. Specht, G. Żabiński.
- w latach 80-tych XX wieku badania sondażowe na terenie kaplicy zamkowej (być może w związku z powyżej wspomnianymi badaniami architektonicznymi) miał rzekomo prowadzić M. Haftka (informacja ustna od B. Jesionowskiego). Brak zachowanej dokumentacji z tych badań.
- pod koniec lat 90. XX wieku podczas remontu skrzydła południowego nadzór archeologiczny prowadził archeolog z MZM (informacja ustna od A. Dzikowskiego). Miano wówczas odkryć ponownie relikty kaplicy zamkowej i renesansowej biblioteki. Nie sporządzono jednak żadnej dokumentacji z tych nadzorów.

Planowanie prac archeologicznych

Należy przygotować program prowadzenia przyszłych badań archeologicznych, który następnie powinien zostać zaakceptowany przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Równolegle z badaniami archeologicznymi powinny zostać przeprowadzone badania geologiczne i analizy hydrologiczne podłoża dziedzińca zamkowego. Na podstawie tych ostatnich badań i analiz powinny zostać przygotowane wariantowe

koncepcje techniczne przebudowy podłoża oraz zagospodarowania wód opadowych i roztopowych z tego obszaru. **Zawilgocenie parteru południowego skrzydła zamku dowodzi, że woda spływająca obecnie z dziedzińca stanowi poważny problem.**

Ponieważ aktualny stan zamku zdecydowanie odbiega od średniowiecznego, czy tego z okresu XVI–XVIII w. i jest zachowany jedynie w niewielkim procencie, należy dołożyć wszelkich starań, aby uratować istniejące relikty architektoniczne. Dlatego należy przeprowadzić w bardzo szerokim zakresie badania archeologiczno-architektoniczne w obrębie murów zamkowych w celu rozpoznania historycznie kształtującej się zabudowy, której relikty obecnie znajdują się pod zwałami gruzu i ziemi. Należy to zrobić w oparciu o wyniki wykonanych w 2014 roku badań georadarowych. Wykonano je na zlecenie dotychczasowego właściciela zabytku, Urzędu Miasta i Gminy w Sztumie i objęły swoim zakresem przeważającą część obszaru dziedzińca oraz murów zamkowych. Celem badań było zlokalizowanie podziemnych obiektów i zmian w podłożu dziedzińca zamkowego związanych z dawną zabudową i użytkowaniem terenu. Teren badań geofizycznych objął powierzchnię ok.0,6 ha i został podzielony na 7 rejonów. Nie wykonano badań obszaru pomiędzy rejonami nr 1 i nr 7 (rejon dawnej wieży sześciobocznej - tzw. Wieży Więziennej) oraz między rejonami nr 2 i nr 3 (w części południowej) z uwagi na usytuowanie w tym miejscu skupiska głazów i dużych kamieni.
Badania geofizyczne wykazały istnienie wewnątrz murów obwodowych zamku licznych reliktów zabudowy (zob. **ryc. 5** poniżej). Ich lokalizacja w znacznej części pokrywa się z etapami rozbudowy zamku w Sztumie w średniowieczu ustalonymi na podstawie dotychczasowych kwerend źródłowych przeprowadzonych przez Antoniego Pawłowskiego, Mieczysława Haftkę i Arkadiusza Dzikowskiego.

Dziedziniec zamkowy

Rejon 1:

obejmował centralną i zachodnią część dziedzińca, w miejscu dawnej zabudowy skrzydła zachodniego Zamku. A. Pawłowski lokalizował tutaj letni pałac wielkich mistrzów zbudowany w latach 1416-1418. W rejonie pierwszym zlokalizowano ogółem najprawdopodobniej relikty 6 budynków (oznaczonych na **ryc. 5** jako obiekty A - E i J).

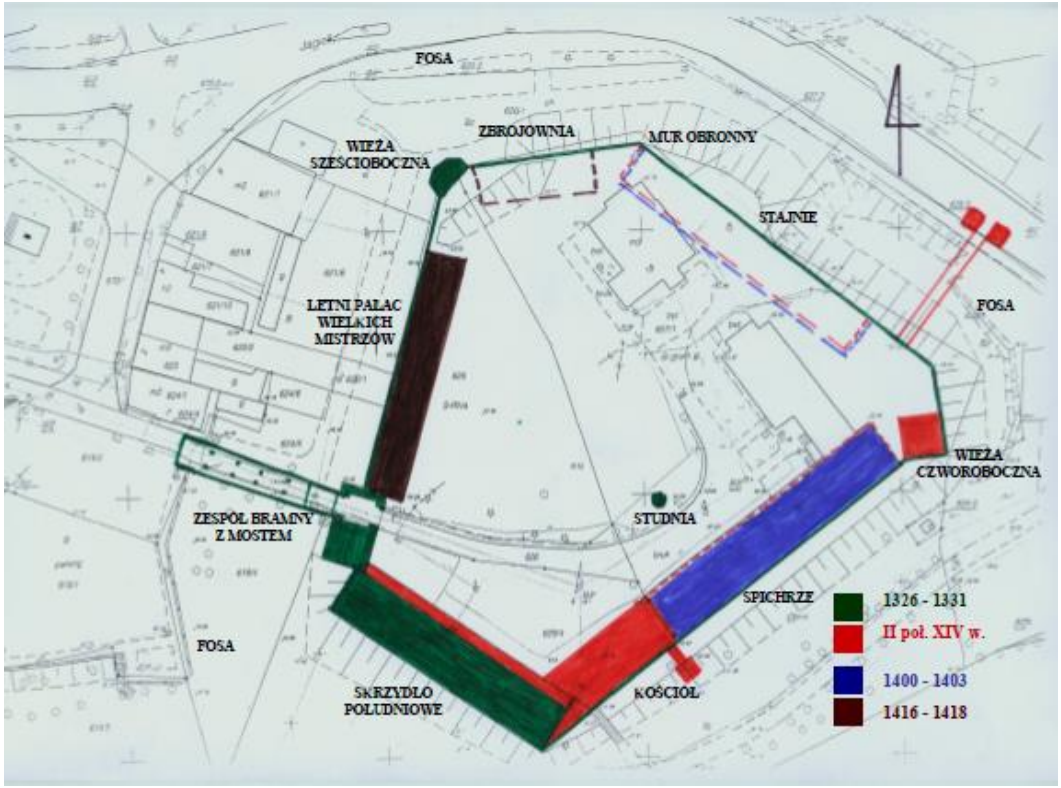

Ryc. 4. Etapy rozbudowy zamku - wg A. Pawłowski, 2007.

Ryc. 5. Zbiorcze wyniki badań georadarowych na dziedzińcu zamku w Sztumie, rejony 1 –7.

Największy z nich (A) stanowi zapewne relikty wspomnianej powyżej letniej siedziby wielkich mistrzów (**ryc. 6** poniżej). Kolejny interesujący budynek to obiekt J. Brak jest tu śladów fundamentów, ale jego rozmiary i kształt może sugerować związek z nieznaną budowlą. Zakres badań archeologicznych powinien objąć wszystkie odkryte relikty zabudowań i nierozpoznanych jeszcze, a wskazanych w wynikach badań georadarowych potencjalnych warstw użytkowych.

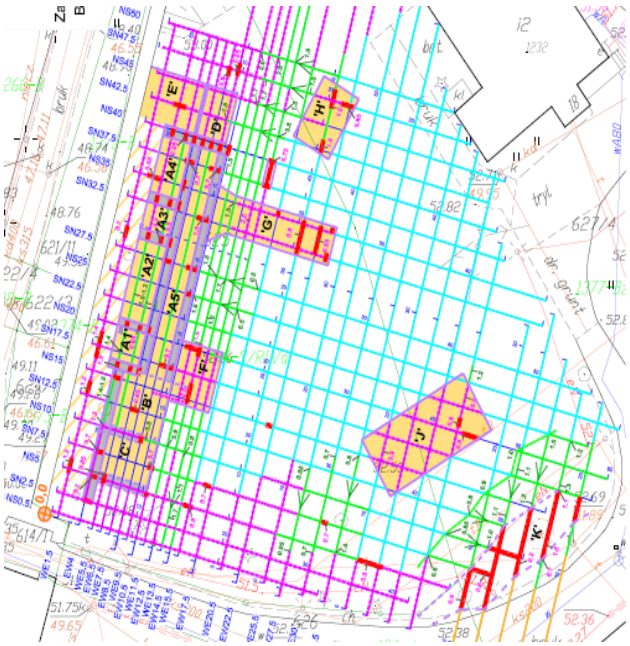

Ryc. 6. Rejon 1 - pozostałości pałacu letniego WM. Kolorem zielonym zaznaczono pierwotne warstwy użytkowe.

Rejon 2:
Niewielki obszar między skrzydłem południowym i drogą wewnętrzną. Jedynymi zarejestrowanymi zmianami w podłożu, które mogą być interesujące w dalszych badaniach, są niejednorodności występujące na głębokości ok. 1.3-1.6 m w północnej części omawianego rejonu.

Rejon 3:
W rejonie tym, ulokowanym w południowo-wschodnim narożniku założenia zamkowego, znajdował się kościół/kaplica zamkowa pod wezwaniem św. Wawrzyńca (wg Haftki), po raz pierwszy wspomniany jako element skrzydła wschodniego zamku w roku 1413, chociaż zarówno M. Haftka jak i A. Pawłowski zgodnie datują jego powstanie na drugą połowę XIV wieku. Rejon ten został celowo wydzielony w czasie badań geofizycznych w celu zlokalizowania reliktów świątyni zamkowej. We wspomnianym południowo-wschodnim narożniku znajduje się obecnie skarpa oraz kamienny nasyp. Takie warunki terenowe uniemożliwiały wykonanie prawidłowych badań georadarowych i ograniczyły bardziej precyzyjne wyznaczenie zasięgu dawnej budowli od strony południowej. W wyniku przeprowadzonych badań wyznaczono położenie prawdopodobnych fundamentów nieistniejącej budowli składającej się z dwóch pomieszczeń (**ryc. 7**). Szerokość tej budowli odpowiada śladom po wyburzonym budynku, zachowanym i widocznym na elewacji południowej skrzydła wschodniego. Badania archeologiczne powinny objąć cały narożnik południowo-wschodni, wraz z obecnie niedostępnym fragmentem znajdującym się pod wspomnianą skarpą i nasypem kamiennym. Umożliwi to ustalenie zasięgu całej budowli na poziomie fundamentów, ewentualnie piwnic.

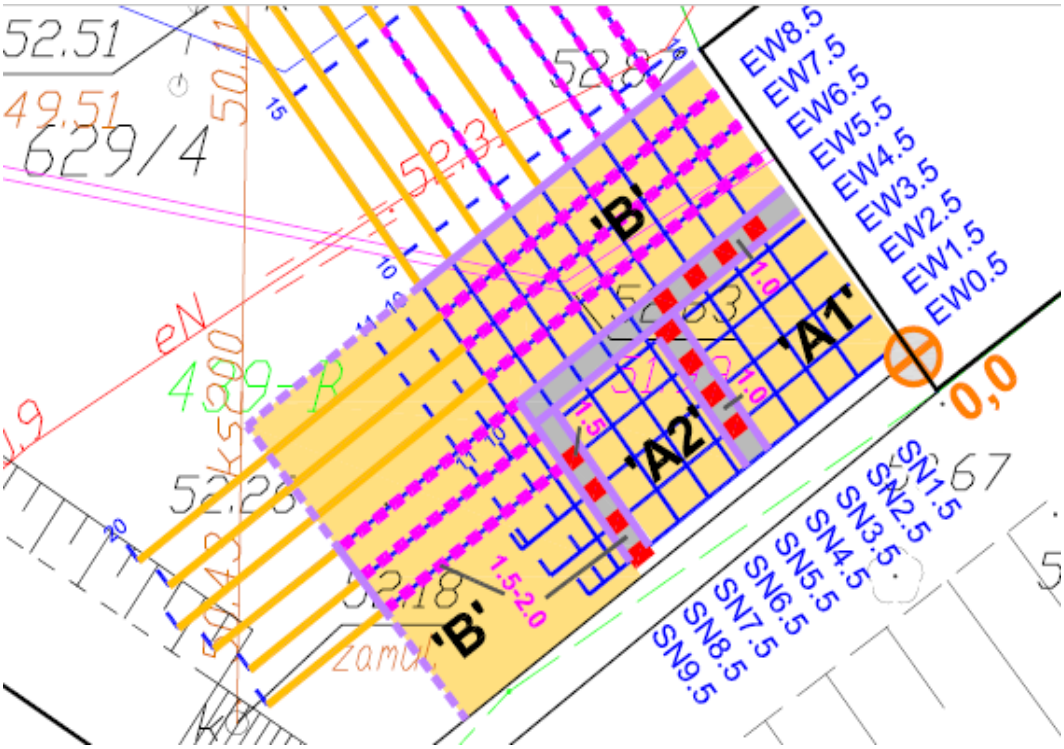

Ryc. 7. Relikty kościoła/kaplicy zamkowej (?).

Rejon 4:

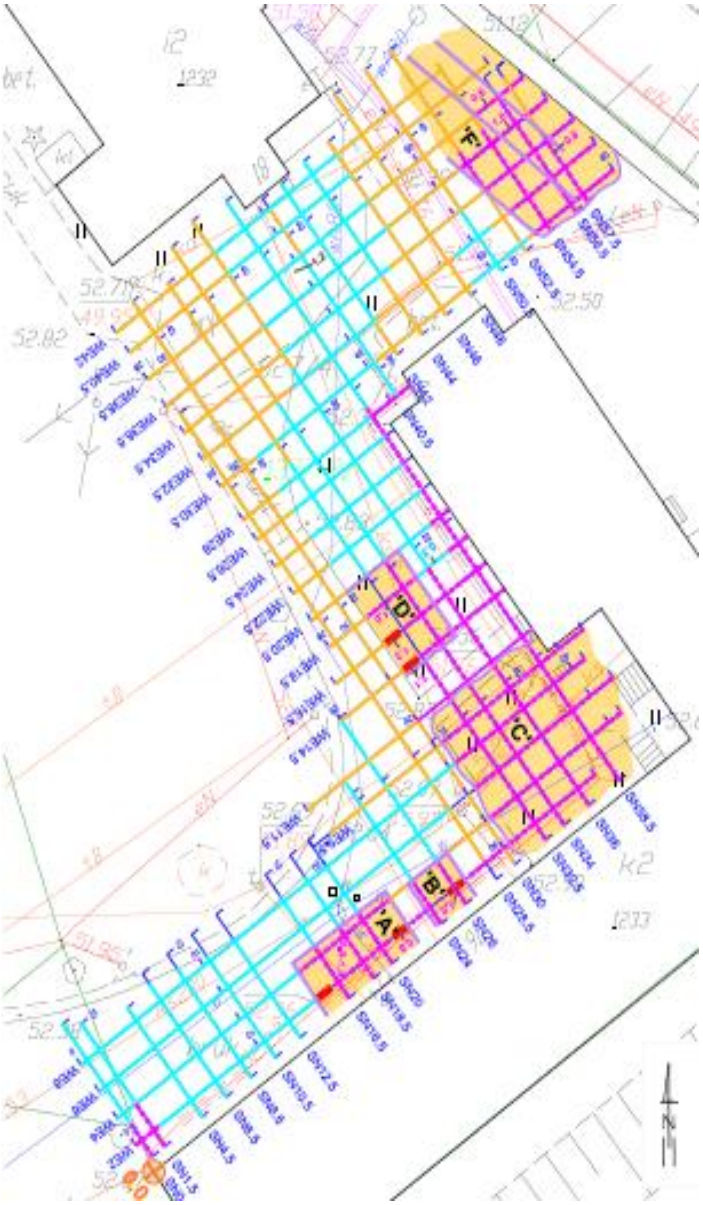

Ryc. 8. Relikty stajni (?) w północno-wsch. części dziedzińca zamkowego (strefa F).

Badania geofizyczne w tym rejonie objęły przede wszystkim pas drogi i parkingów położonych we wschodniej części dziedzińca zamkowego, wzdłuż wschodniej i północnej zabudowy Zamku, oraz pas terenu pomiędzy budynkami północnego skrzydła Zamku. W rejonie tym zarejestrowano kilka stref większych niejednorodności w podłożu, które są związane z wcześniejszym użytkowaniem terenu. W strefach oznaczonych na planie rejonu jako strefy A, B, C, D nie zarejestrowano śladów sugerujących występowanie fundamentów budowli. Jedynym obiektem, który jest prawdopodobnie związany z dawną zabudową - powstałymi na przełomie XIV i XV wieku stajniami? - jest strefa "F" wyznaczona w pobliżu północno-wschodniego muru obronnego. Strefa "F" jest prawdopodobnie kontynuacją strefy "F" z rejonu 5, który opisano poniżej. W związku z powyższym, przyszłe badania archeologiczne w tym rejonie powinny skupić się na rozpoznaniu tej strefy.

Rejon 5:

Rejon 5 obejmował teren położony pomiędzy północnym murem obronnym, a północno-wschodnim skrzydłem Zamku.

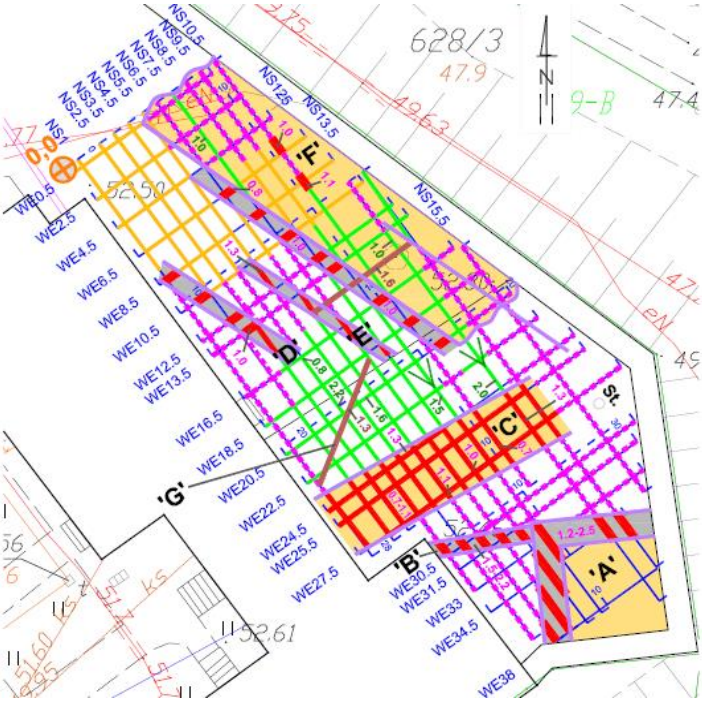

Ryc. 9. Relikty wieży Albrechta i stajni zamkowej.

W rejonie tym występują liczne zmiany w podłożu związane z dawną zabudową. A. Pawłowski i M. Haftka lokalizowali tutaj tzw. wieżę Albrechta w północno-wschodnim narożniku oraz stajnie przy murze północnym. Obiekty te datowane są na drugą połowę XIV i początek XV wieku. Na powyższym planie (**ryc. 9**) odkryte fundamenty wspomnianej wieży Albrechta oznaczono jako strefę A. Od strony zachodniej do wieży przylega fragment niezidentyfikowanego muru oznakowany jako B. Bezpośrednio na północ od wspomnianego fragmentu muru znajduje się kolejny tajemniczy prostokątny obiekt oznaczony jako C. Wykryte dalej na północny zachód liniowe obiekty (D, E, F) zinterpretowano wstępnie jako pozostałości zabudowań gospodarczych, zapewne stajni. Rozpoznanie reliktów zabudowy wymaga szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych całego rejonu 5.

Rejon 6:
Rejon ten obejmował niewielki obszar zlokalizowany pomiędzy budynkiem mieszkalnym/willą z 1899 roku a murem północnym. Nie można tutaj wyznaczyć obiektów o regularnych kształtach, mogących sugerować ich związek z dawną zabudową. W rejonie tym należy wykonać wykop/wykopy sondażowe, z ewentualną możliwością ich rozszerzenia w przypadku natrafienia na relikty historycznej zabudowy lub pozostałości starszej aktywności ludzkiej.

Rejon 7:
Położony był między willą z 1899 a północno-zachodnim murem obronnym i położoną w jego zachodnim ciągu sześcioboczną wieżą więzienną. W rejonie tym oznaczono strefę "A" oraz prawdopodobny fundament wyznaczający zasięg dawnych budowli, najprawdopodobniej powstałych w drugiej połowie XIV wieku dalszych budynków gospodarczych, jak słodowni, stajni, stodół i zbrojowni, wymienianej w roku 1440 i latach późniejszych. Cały obszar pomiędzy willą a wieżą więzienną powinien zostać rozpoznany archeologicznie.

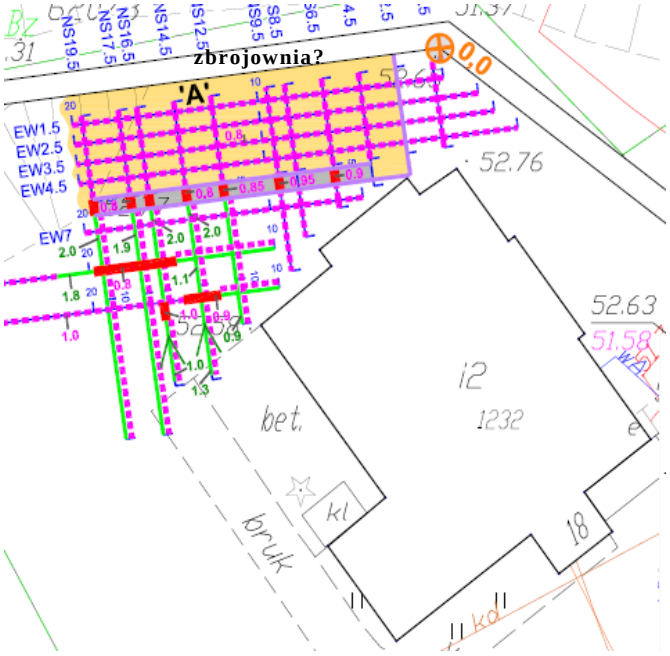

Ryc. 10. Relikty budynków gospodarczych przy północno-zachodnim murze obronnym.

Mury

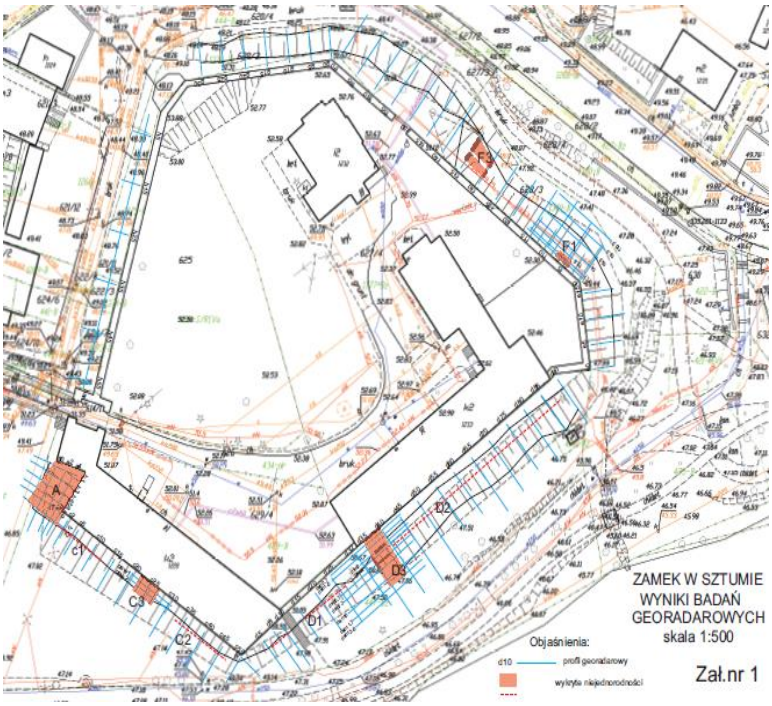

Ryc. 11.Wyniki badań georadarowych po zewnętrznej stronie murów obwodowych zamku.

Przeprowadzone w październiku 2014 roku badania były kontynuacją badań wykonanych w miesiącu maju tegoż roku i objęły pas terenu położony na zewnątrz murów zamkowych. Ich zasadniczym celem było wykrycie nieznanych umocnień obronnych. Badania nie objęły obszaru dawnych fos zamkowych. W południowo-zachodnim narożniku zabudowań zamkowych, w pobliżu bramy wjazdowej wyznaczono strefę zmian w podłożu rejestrowanych na głębokościach od 0.5 do 2 m. Strefa ta oznaczona literą „A" ma w przybliżeniu kształt prostokąta i może być śladem dawnej zabudowy (wieży?).

Od strony południowej wyznaczono linią przerywaną dwa odcinki "C1" i „C2" zarejestrowanych zmian w podłożu. Mogą one odpowiadać położeniu prawdopodobnego (wymienianego w przekazach historycznych) dodatkowego muru

zewnętrznego lub starszego obwałowania związanego z istniejącym przypuszczalnie tutaj wcześniej grodem staropruskim (?). W środku skrzydła południowego usytuowane jest wyjście w kierunku fosy. Wokół niego zarejestrowano zmiany w podłożu, występujące bezpośredni pod powierzchnia terenu. Może to być pozostałość nieokreślonej budowli, np. tarasu.

Od strony południowo wschodniej murów Zamku zarejestrowano ponownie ślady prawdopodobnego zewnętrznego muru. Według przekazów historycznych, na odcinku tym powinna znajdować się również wieża sanitarna „Gdanisko”, zwana w źródłach "wielkim wychodem". Na podstawie wyników georadarowych wyznaczono prawdopodobny jego zasięg. Zaznaczony na mapie obszar „D3” ma wymiary 4 m x 11 m. Od strony muru prowadzi do niego istniejące wyjście z Zamku. Wreszcie na zewnątrz muru północno-wschodniego zarejestrowano dwie niejednorodności podłoża, których kształt i położenie może sugerować ich historyczne pochodzenie. Obiekt „F1”, znajduje się na głębokości ok.1.5m i może być związany z drugim wejściem do Zamku. W tym samym miejscu lokalizował je w swoim Studium A. Pawłowski, datując powstanie tego obiektu na drugą połowę XIV wieku. Na północny zachód od niego znajduje się jeszcze jeden obiekt na planie zbliżonym do kwadratu o nieustalonej funkcji (wieża?).

Przeprowadzone w roku 2014 badania georadarowe znacznie ułatwią wyznaczenie potencjalnych obszarów przyszłych badań archeologicznych na terenie zamku w Sztumie. Wydaje się, że już na obecnym etapie można wskazać kilka klarownych stref, które powinny zostać przebadane archeologicznie w pierwszej kolejności:
1) obszar letniej rezydencji wielkich mistrzów,
2) teren kaplicy zamkowej,
3) miejsce domniemanej lokalizacji wieży sanitarnej "Gdaniska" po południowo wschodniej, zewnętrznej stronie muru obwodowego i kościoła zamkowego oraz wskazanych przez badania georadarowe ewentualnych reliktów muru zewnętrznego lub starszego od muru obwodowego wału ziemnego (?),
4) relikty Wieży Albrechta i znajdujących się tam w przeszłości zabudowań gospodarczych w północno wschodnim narożniku zamku,
5) obszar na wschód od wieży więziennej, gdzie mieściły się słodownia, stajnie, stodoły oraz zbrojownia,
6) badania sondażowe dziedzińca zamku w poszukiwaniu potencjalnych obiektów, struktur i warstw archeologicznych starszych od założenia zamkowego.
Jak już wspomniano powyżej, przed rozpoczęciem badań należy opracować szczegółowy "Program prowadzenia badań archeologicznych". Wyniki badań archeologicznych zamku w Sztumie powinny być na bieżąco opracowywane i publikowane, najlepiej we własnym wydawnictwie, np. czasowo w „Studiach zamkowych”. Powinny być również uzupełniane przez prowadzone równolegle badania interdyscyplinarne, np. architektoniczne, konserwatorskie i historyczne itp.

Domniemane grodzisko

Badania archeologiczne na terenie zamku w Sztumie powinny mieć na celu nie tylko omówione powyżej odsłonięcie reliktów budowli zamkowych, ale muszą również uwzględniać konieczność zweryfikowania teorii o ewentualnie istniejącym w tym miejscu starszym niż założenie krzyżackie grodzie staropruskim. Abstrahując od wspominanego na wstępie przekazu Piotra z Dusburga, na obecnym etapie wiedzy należy w tym miejscu wstępnie zgodzić się z opinią Antoniego Pawłowskiego na temat ewentualnych powiązań pomiędzy hipotetycznym grodem pruskim a zamkiem w Sztumie: "Jednak brak szerokopłaszczyznowych badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Sztumie uniemożliwia wykazanie jakichkolwiek powiązań między grodem pruskim a murowanym zamkiem krzyżackim. Prezentowane w literaturze przedmiotu spostrzeżenia są li tylko domniemaniem, nie popartym żadnymi bezpośrednimi i obiektywnymi dowodami".

Przychylenie się do zasadności tej opinii oznacza zatem konieczność przeprowadzenia dodatkowych weryfikacyjnych badań archeologicznych na stanowisku Sztum 4, AZP 21 - 48/22, również wpisanym do rejestru zabytków. Wyniki przeprowadzonych w roku 1970 badań powierzchniowych i sondażowych, podczas których odkryto pewną ilość materiału ceramicznego, nie dały bowiem jednoznacznych odpowiedzi w kwestii rozwiązania powyższego problemu. Rezultaty badań powierzchniowych należy uznać za mało wiarygodne, ponieważ przeprowadzono je na dziedzińcu zamkowym w miejscu istniejących tam ogródków. Problem polega na tym, że grunt w tym miejscu został sztucznie podwyższony poprzez nawiezienie czarnoziemu. Można więc wysnuć przypuszczenie graniczące z pewnością, iż wraz z nawiezioną glebą przywieziono na dziedziniec zamkowy wspomniany materiał archeologiczny w postaci ceramiki wczesnośredniowiecznej. O wynikach badań sondażowych nie wiemy praktycznie nic.

Wyniki omówionych powyżej badań georadarowych wskazują natomiast na istnienie na obszarze dziedzińca zamkowego i na zewnątrz muru obwodowego niezidentyfikowanych obiektów i warstw, które być może mogą być związane z funkcjonowaniem grodziska staropruskiego.

Nowe badania archeologiczne oparte na wynikach badań georadarowych pozwolą z dużym stopniem prawdopodobieństwa na potwierdzenie lub wykluczenie istnienia w tej samej lokalizacji umocnień pruskich i zamku zakonnego. Pomimo sugerowanego przez kronikarza ”zrównania z ziemią" staropruskiego grodu oraz późniejszą działalnością budowlaną zakonu, a także inwestycji budowlanych w czasach nowożytnych, nadal możliwe jest uchwycenie reliktów grodziska pruskiego, np. w wykopach założonych na dziedzińcu zamku, który w czasie swego funkcjonowania zamku pozostawał w dużym stopniu niezabudowany. Możliwe jest również odkrycie śladów jeszcze starszego osadnictwa. Mieczysław Haftka sugerował nawet prawdopodobieństwo istnienia tutaj założenia obronnego z wczesnej epoki żelaza. Związane jest to z pewnością z faktem często spotykanej dwufazowości grodzisk pruskich, użytkowanych we wczesnej epoce żelaza i potem ponownie we wczesnym średniowieczu. Przypuszczenie takie wydaje się być jak najbardziej uzasadnione, chociażby w świetle niedawnych (2012/13) odkryć na dziedzińcu Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu. Podczas sondażowych badań archeologicznych na terenie dawnego Przedzamcza nieistniejącego krzyżackiego zamku komturskiego natrafiono na pozostałości starszego, drewniano-ziemnego założenia obronnego, datowane na XIII wiek. Są to najpewniej relikty pierwotnej warowni krzyżackiej.

Ryc. 12. Elbląg, podzamcze, drewniane relikty krzyżackiej warowni z XIII wieku.

4. STAN ZABEZPIECZENIA i ZACHOWANIA POSZCZEGÓLNYCH ELEMENTÓW ZESPOŁU ZAMKOWEGO

Zabezpieczenie obiektu przez systemy alarmowe
Zamek w Sztumie to obiekt otwarty, niestrzeżony i słabo zabezpieczony. System alarmowy jest założony tylko w niektórych budynkach i nie obejmuje wszystkich pomieszczeń. Przez to dziedziniec zamku i niektóre jego obiekty mają otwarty dostęp, będąc przez to narażone na zniszczenie.

Zabezpieczenie poszczególnych budynków przez systemy przeciwpożarowe
1. Skrzydło południowe
Budynek poddano gruntownej przebudowie, z dostosowaniem do obowiązujących przepisów. Budynek wyposażony jest w system sygnalizacji pożaru (pytanie, czy nadal sprawny?).

2. Skrzydło wschodnie (części: półn.-wsch., południ.-wsch., wozownia)
- Klasa odporności pożarowej budynku: B
- Wymagania odporności ogniowej dla biegów i spoczników R60, w skrzydle północno-wschodnim biegi i spoczniki kamienne - wymagania spełnione, w skrzydle południowo-wschodnim i wozowni schody drewnianymi – wymagania niespełnione. Brak urządzeń do oddymiania klatek schodowych. Nie jest wymagane awaryjne oświetlenie ewakuacyjne.
- Przyjęto jedna strefę pożarową. Brak specjalnych wymagań dotyczących zabezpieczenia przeciwpożarowego.
- Budynek wyposażony w instalację hydrantową Dn 52 z wężem płasko składanym. Należy przebudować urządzenia przeciwpożarowe instalację hydrantową - wymiana na hydranty wewnętrzne 25 i zlokalizować hydranty w pobliżu klatek schodowych.

3. Willa
- Klasa odporności pożarowej budynku: B
- Brak urządzeń do oddymiania klatki schodowej. Nie jest wymagane awaryjne oświetlenie ewakuacyjne.
- Należy wykonać urządzenia przeciwpożarowe w budynku tj. hydranty wewnętrzne 25.

4. Wieża więzienna
- ruina, brak jakiegokolwiek zabezpieczenia ppoż.

Stan zachowania poszczególnych elementów zespołu zamkowego
1. Skrzydło południowe z zespołem bramnym
Powierzchnia zabudowy: 614 m²
Powierzchnia użytkowa: 1156 m²
Liczba kondygnacji: 1 podziemna (piwnice) i 3 nadziemne (z poddaszem)

Najstarsza zachowana część zamku, do niedawna użytkowany jako sala bankietowa z zapleczem socjalnym i gastronomicznym. Budynek na planie prostokąta przylegający bezpośrednio do starszego muru obronnego. Obecnie zachowany do wysokości drugiej kondygnacji. Wewnątrz podzielony ścianami dzielącymi parter i piętro na pięć zasadniczych pomieszczeń. Poddasze częściowo użytkowe, więźba dachowa nowa, dach pokryty dachówką holenderką. Część zachodnia skrzydła podpiwniczona. Piwnice gotyckie, sklepione, sklepienia krzyżowo-żebrowe wparte w części wschodniej filarami.
Zespół bramny jest obecnie budynkiem użyteczności publicznej, użytkowanym przez Mniejszość Niemiecką.

Ryc.13. Zespół bramny.

Ryc. 14. Skrzydło południowe.

Zastrzeżenia budzi stan techniczny piwnic i pokrycia dachowego. Stan sklepień w piwnicach budzi niepokój, ze względu na częściowe oderwanie się jednej z podpór oraz liczne otwory powybijane w samych sklepieniach. Konieczne jest osuszenie piwnic i parteru budynku, zalewanych wodą spływającą z dziedzińca. Więźba dachowa współczesna, niewłaściwa forma architektoniczna dachu, sugeruje się konieczność jego wymiany (włącznie z przebudową szczytu zachodniego).

2. Skrzydło wschodnie
Powierzchnia zabudowy: 878 m²
Powierzchnia uæytkowa: 1379,40 m²
Liczba kondygnacji: 1 podziemna i 2, 3 nadziemne

Skrzydło to składa się z trzech części:
a) części północno-wschodniej (z lat 1864-1866). Budynek użytkowany, oprócz lokalu mieszkalnego w parterze łącznika. Część zasadnicza to obiekt trójkondygnacyjny, podpiwniczony, murowany, elewacje ceglane dach dwuspadowy, kryty dachówką karpiówką w podwójna łuskę. Skrzydło płn.-wsch. Wykorzystywane jest jako budynek administracyjno – biurowy z pomieszczeniami przeznaczonymi pod wynajem. Budynek wyposażono w instalacje c.o. (węzeł cieplny w piwnicy), wod.-kan., elektryczną i telekomunikacyjną.

Ryc. 15. Skrzydło północno-wschodnie.

Stan pokrycia dachowego zły. Uszkodzenia muru zewnętrznego w partii XIX-nych jak i średniowiecznych widoczne w kondygnacji parteru w części północno-wschodniej, szczyt i narożnik budynku na połączeniu zachowanym murem obronnym. Widoczne silne zawilgocenie murów, ubytki spoin i zniszczone lico cegły XIX-nej. W blendach szczytów tynki częściowo odspojone.

b) części południowo-wschodniej(z lat 1864-66). Budynek użytkowany przez firmę KBS Sp. z o.o., Bractwo Rycerskie Ziemi Sztumskiej i Sztumskie Centrum Kultury. Obiekt dwukondygnacyjny, niepodpiwniczony, z nieużytkowym poddaszem, murowany, elewacje ceglane, ściana wschodnia do poziomu widocznej odsadzki ponad parterem murowana z nietynkowanej cegły gotyckiej. Dach dwuspadowy, kryty dachówką karpiówką w podwójna łuskę. Obiekt wyposażony częściowo w instalację centralnego ogrzewania, wod.-kan., elektryczną, telekomunikacyjną. Od południa przylega tzw. Wozownia.

Ryc. 16. Skrzydło południowo-wschodnie.

Stan pokrycia dachowego niedostateczny. Pokrycie wymaga wymiany, przecieki w obrębie poddasza nieużytkowego. Widoczne zacieki na stropie i ścianach pietra (KBS) powstałe wyniku nieszczelności pokrycia dachowego.

c) tzw. Wozowni - najstarszy fragment opisywanej części zamku, noszący ślady licznych przebudów, zawierający także substancję budowlaną nietkniętą od średniowiecza. W ścianie wschodniej widoczne pozostałości obronnego muru kurtynowego. Mur pełny, fundamenty z nieobrobionych głazów narzutowych, w górnej części z cegły w wątku gotyckim, nietynkowany z obu stron. Wewnętrzne lico dzielą ślady filarów, które stanowiły podstawę łukowo sklepionych wnęk muru obronnego wyznaczając jego wysokość z okresu budowy. Obiekt dwukondygnacyjny, niepodpiwniczony, z nieużytkowym poddaszem, murowany, elewacje ceglane z cegły gotyckiej, dach dwuspadowy, kryty dachowką esowką (holenderka).

Stan budynku tzw. Wozowni jest najgorszy w kompleksie budynków omawianego skrzydła. W szczególności dotyczy to pokrycia dachowego z dachówki holenderki i konstrukcji drewnianych tj. więźby i stropu oraz drewnianych schodów na piętro.

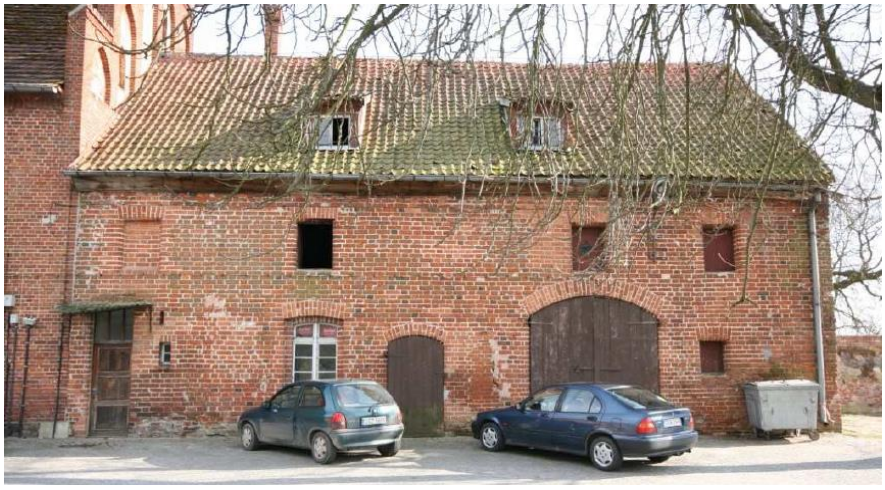

Ryc. 17. Budynek tzw. Wozowni przylegający od południa do skrzydła południowo-wschodniego.

3. Willa
Powierzchnia zabudowy: 268,86 m²
Powierzchnia uæytkowa: 706,06 m²
Liczba kondygnacji: 1 podziemna i 4-3 nadziemne

Budynek wzniesiony w roku 1899 w stylu eklektycznym w północnej części dziedzińca zamkowego. W całości murowany i otynkowany, podpiwniczony. Dach kryty dachówką ceramiczną, nowy. **Ryc. 18. Willa**

Budynek obecnie nieużytkowany i nieogrzewany, okna piwnic i parteru zamurowane w celu zabezpieczenia przed osobami trzecimi. Wnętrze zdewastowane i okradzione, brak instalacji wewnętrznych - armatury sanitarnej, opraw i łączników elektrycznych, częściowo wyrwane przewody instalacji elektrycznej ze ścian. Balustrady schodów wewnętrznych zdewastowane, brak większości tralek. Możliwe osiadanie narożnika wschodniego budynku.

4. Mury obronne i wieża więzienna

Mury obronne mieszane kamienno–ceglane. Podstawa muru wykonana w formie muru kamiennego, w większości do wysokości terenu dziedzińca, powyżej większości mur z cegły gotyckiej, miejscami głownie od strony północnej i zachodniej w pełnej wysokości mur kamienny. Mury kamienne zwieńczono czapą ceglana i betonową, mury ceglane, czapa z dachówki holenderki i ceglana.

Czapy murów w stanie niedostatecznym, nie spełniają swojej roli co prowadzi do destrukcji koron murów.

Ryc. 19. Fragment muru zachodniego i wieża więzienna. W tle willa.

Wieża więzienna, sześciokątna, murowana z cegły gotyckiej, rozebrana do wysokości około 5 m powyżej terenu przyległego terenu od strony dziedzińca. Mury baszty zwieńczono czapką betonową. Widoczne strzępia na przedłużeniu murów obronnych, pokazują prawdopodobnie ich pierwotna wysokość.

Ryc. 20. Wieża więzienna. Po prawej: wieża widoczna od strony dziedzińca, widoczny przylegający do niej współczesny nasyp ziemny.

Czapa betonowa odspojona, destrukcja cegieł w obrębie korony muru. Mury baszty silnie zawilgocone

5. Zalecenia i wytyczne konserwatorskie wydane przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku

W latach 2013 i 2015 na wniosek Urzędu Miasta i Gminy w Sztumie Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku dwukrotnie wydał zalecenia konserwatorskie dla Zespołu Zamkowego w Sztumie.

1. Wytyczne konserwatorskie w zakresie określenia sposobu korzystania z nieruchomości zabytkowej wydane w roku 2013

Zespół Zamkowy w Sztumie obejmuje zamek średniowieczny oraz otaczające go dookoła fosy zamkowe. Dla ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków obowiązują tu następujące zasady zagospodarowania:

1. ochrona integralności przestrzeni historycznego założenia obronnego, w szczególności poprzez:

a) uczytelnienie i odtworzenie zniszczonych lub zatartych elementów zagospodarowania terenu o tradycji średniowiecznej i wczesnonowożytnej,

b) ochronę ukształtowanego w średniowieczu i okresie nowożytnym układu zagospodarowania przestrzennego Zamku i jego fos,

c) ochronę tradycji historycznej kultury użytkowania przestrzeni, właściwej dla średniowiecznych i wczesnonowożytnych zespołów zamkowych,

d) ochronę historycznej panoramy i sylwety zespołu zamkowego,

e) ochronę i wyeksponowanie zachowanych reliktów średniowiecznych i wczesnonowożytnych murów, baszt i bram zamkowych.

2. ze względów urbanistyczno-konserwatorskich zaleca się, aby program docelowego zagospodarowania terenów otaczających Zespół Zamkowy był w pełni zgodny z programem zagospodarowania zamku.

3. Na całym obszarze Zespołu Zamkowego obowiązuje ścisła ochrona zabytków archeologicznych.

4. Przygotowanie projektu zagospodarowania terenów Zespołu Zamkowego i Fos Zamkowych powinno być poprzedzone badaniami konserwatorskimi, architektonicznymi i archeologicznymi, na podstawie wyników których należy opracować program prac konserwatorskich, restauratorskich i adaptacyjnych. Prace adaptacyjne, których celem jest zagospodarowanie obiektu zabytkowego, winne być podporządkowane programowi prac konserwatorskich i uwzględniać wymogi ochrony substancji zabytkowej.

Obiekty zabytkowe wskazane do konserwacji:

a) zespół bramny z mostem,
b) skrzydło południowe.

5. Prace restauratorskie powinny być poprzedzone badaniami konserwatorskimi, architektonicznymi i archeologicznymi, na podstawie których należy opracować program prac restauratorskich.

Obiekty zabytkowe wskazane do restauracji, a następnie do zagospodarowania:

a) spichrze wraz z XIX wieczną, północno-wschodnią częścią skrzydła wschodniego,
b) wieża sześcioboczna (wieża więzienna),
c) wieża czworoboczna (wieża Albrechta),
d) kościół zamkowy.

6. Obiekty rekomendowane do odtworzenia ze względów konserwatorsko-urbanistycznych:

a) baszty i bramy zamkowe,
b) kościół,
c) letni pałac wielkich mistrzów,
d) stajnie,
e) zbrojownia.

Projekty budowlane powinny być poprzedzone badaniami konserwatorskimi, architektonicznymi i archeologicznymi, na podstawie wyników których należy opracować program prac konserwatorskich, restauratorskich i adaptacyjnych.

2. Wytyczne określające sposób korzystania, zabezpieczenia i wykonywania prac konserwatorskich oraz dopuszczalnych zmian, które mogą zostać wprowadzone na terenie wzgórza zamkowego w Sztumie, wydane w roku 2015.
Niniejsze wytyczne należy traktować jako uzupełnienie do wydanych wcześniej przez PWKZ zaleceń konserwatorskich.
a. Wszelkie zamierzenia inwestycyjne prowadzone na obszarze wpisanym do rejestru zabytków muszą być zgodne z miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego dla „Centrum Miasta Sztum" oraz uzyskać uzgodnienie PWKZ w Gdańsku. Podstawową zasadą przy pracach projektowych i adaptacyjnych powinno być zachowanie zabytkowego układu przestrzennego oraz architektonicznego założenia zamkowego,
b. nakazuje się zachowanie, przywrócenie oraz uczytelnienie podziałów w wystroju istniejących elewacji i zastosowanych detalach architektonicznych oraz zagospodarowaniu terenów obiektami małej architektury,
c. istniejące budynki powinny zostać poddane konserwacji i zabezpieczone przed zniszczeniem,
d. wszystkie wprowadzone przebudowy w elewacjach oraz rzutach powinny wyróżniać się np. materiałowo lub nierównościami w licu ścian,
e. dopuszcza się możliwość dobudowy nowych elementów architektonicznych istniejących obiektów, odbudowy niezachowanych obiektów oraz uzupełnienia historycznej tkanki w zakresie wynikającym z programu funkcjonalnego dawnej inwestycji.

- nowo wprowadzane elementy powinny różnić się od oryginalnych. Forma może nawiązywać do stylów historycznych lub wprowadzać całkowicie współczesne rozwiązania,
- nowoprojektowane bryły powinny być dostosowane w zakresie skali, bryły i formy architektonicznej (wysokość, proporcje wymiarów rzutów, pokrycie i kształty dachów) do istniejącej zabudowy.

f) dopuszcza się możliwość odbudowy oryginalnych historycznych form zamku:

- wieży bramnej,
- wieży więziennej,
- podwyższenie skrzydła południowego do wysokości czwartej kondygnacji,
- nieistniejącego skrzydła zachodniego,
- przewiduje się możliwość rekonstrukcji zadaszenia studni zamkowej oraz odgruzowania piwnic letniej rezydencji WM.

6. Potencjalna oferta muzealna

W przeszłości Ziemi Sztumskiej odnajdujemy bardzo interesujące fakty, które można zaprezentować szerokiej publiczności nie tylko w perspektywie lokalnej. Wybrane zjawiska z dziejów tego terytorium wpisują się bowiem w szersze spektrum historii powszechnej, które umożliwiają przygotowanie oferty interesującej dla szerszej grupy turystycznej. Można te zasoby przeszłości w pierwszej kolejności prezentować za pośrednictwem wystaw edukacyjnych, bez szczególnej potrzeby– koncentrowania się na artefaktach muzealnych. Właściwe zrozumienie specyfiki tego regionu musi bowiem być oparte na rzetelnym komentarzu historycznym, z którego wypływa oryginalna przeszłość historyczna tej ziemi. Stopniowo, poprzez zgromadzenie odpowiednich zbiorów, można w przyszłości założyć rozszerzenie tych ekspozycji o właściwe eksponatów muzealnych.

Polskie i katolickie dziedzictwo tego regionu może być na pewno interesującym tematem do prezentacji przede wszystkim okresu staropolskiego (a równocześnie dziejów Kościoła potrydenckiego) w postaci wystawy narracyjnej z wykorzystaniem nowoczesnych form multimedialnych (w tym na pewno powinno zwrócić się szczególną

uwagę na zagadnienia dotyczące mazowieckiej kolonizacji z przeł. XV i XVI w., wojen ze Szwecją w XVII i XVIII w. oraz podejmowane w tym czasie rokowania koordynowane przez międzynarodowych negocjatorów z Francji i Anglii oraz podpisywane wówczas rozejmy, a także można omówić istotne bitwy i ich wodzów). Lokalizację wystawy można rozważyć w zachowanym południowym skrzydle, tzw. mieszkalnym, zamku (na I kondygnacji).

Również okres powojenny związany z podziemiem antykomunistycznym i aktywnością znanych Żołnierzy Niezłomnych wydaje się wyjątkowo atrakcyjnym wątkiem, który należy poddać muzealnej interpretacji. Zwłaszcza ten temat w najbliższym okresie powinien cieszyć się dużym zainteresowaniem publiczności muzealnej i turystów. Można w tym miejscu rozważyć możliwość umieszczenia takiej wystawy w zachowanych w piwnicach oraz na piętrze dawnego sądu celach więziennych i śledczych.

Wydaje się, iż kolejne dwie wystawy można zorganizować na bazie artefaktów malborskiego muzeum. Z jednej strony można wykorzystać bogate zbiory archeologiczne do prezentacji pradziejów oraz średniowiecza Pomezanii (Alyem, Ziemi Sztumskiej). Z drugiej strony zbiory etnograficzne ze zbiorów malborskiego oddziału Muzeum w Kwidzynie, wsparte ewentualnie zbiorami miejscowymi (zarówno zdeponowanymi w Sztumskim Domu Kultury, jak i pochodzących z prywatnej kolekcji prezentowanej obecnie w kościele poewangelickim) znacznie mogą wzbogacić ofertę muzealną na sztumskim zamku.

Na koniec tej wstępnej analizy można wskazać przynajmniej kilka propozycji, które niejako z miejsca można zaprezentować w formie wystaw czasowych, a które są w zasobach malborskiego muzeum. Ponadto mniej wykorzystywane zbiory muzealne w Malborku można prezentować (a nawet przesunąć na stałe), jak zbiory szkła artystycznego, czy stałej prezentacji najwybitniejszych na świecie twórców współczesnych ekslibrisów.

7. Przestrzeń dla edukacji muzealnej

Obsługa ruchu turystycznego jest niezwykle ważnym elementem działalności Muzeum Zamkowego w Malborku. Zamek w Malborku wraz z zamkiem w Kwidzynie stanowią bardzo atrakcyjną ofertę z zakresu turystyki historycznej, o czym świadczą bardzo wysokie liczby turystów odwiedzających malborskie muzeum. W tym kontekście zamek w Sztumie może stanowić kolejny atut na drodze do zwiększenia ruchu turystycznego w placówkach Muzeum Zamkowego. Jego atutem jest położenie względem już zagospodarowanych obiektów. Zamek sztumski leży w połowie drogi, na szlaku łączącym obydwa wymienione obiekty i może stać się dogodnym „przystankiem" na tworzącej się w ten sposób trasie zamków krzyżackich na Powiślu. Jednym z elementów promocji tego szlaku jest zamiar wprowadzenia możliwości rezerwacji internetowej zawierającej ofertę pobytu na 3 zamkach z dwoma noclegami, wyżywieniem, czy możliwością naładowania akumulatorów samochodów elektrycznych.

I. Turystyka historyczna

Realizację oferty turystycznej zamku sztumskiego proponuje się oprzeć na koncepcji „Żywego" zamku, w której równie istotną rolę jak odwiedzane wystawy pełnić będą animatorzy, dający możliwość bezpośredniego kontaktu turysty z historią, możliwość jej dotknięcia, poczucia i posmakowania. Dużym wsparciem w realizacji tej koncepcji byłoby bazowanie na dotychczasowych doświadczeniach Bractwa Rycerzy Ziemi Sztumskiej, realizującego w ograniczonym zakresie podobne zadania od 22 lat. Oferta ta skierowana będzie zarówno do turystów indywidualnych jak i grup zorganizowanych ze szczególnym naciskiem na zapewnienie atrakcji dla rodzin z dziećmi i grup szkolnych. Proponowana trasa turystyczna składała by się z kilku etapów:

- 1. Zwiedzanie poszczególnych części obiektu (wystaw stałych i czasowych) z przewodnikiem/animatorem:
    - Zwiedzanie zamku sztumskiego obejmujące wystawy stałe („Żołnierze Wyklęci na Powiślu", „Plebiscyt 1920 i działalność Związku Polaków w

Niemczech", „Dawny Sztum i ziemia sztumska do 1945" w części ekspozycyjnej z wykorzystaniem środków multimedialnych. Możliwość uruchomienia tej oferty istnieje na bazie adaptacji istniejących obiektów północnej i wschodniej części zamku.

- Zwiedzanie wystaw czasowych (także sztuki nowoczesnej) oraz udział w programie multimedialnym polegającym na projekcji w technologii 3D krótkiej historii zamku sztumskiego od powstania do dnia dzisiejszego w przestrzeni wystawowo-projekcyjnej w miejscu dawnego kościoła zamkowego. W tym celu po przeprowadzeniu gruntownych badań postuluje się wprowadzenie w pustą przestrzeń pomiędzy skrzydłem południowym i wschodnim nowego obiektu, o którym mowa również w części II opracowania.

2. Udział w rekonstrukcji życia codziennego średniowiecza pt. „Z wizytą u wielkiego mistrza", z użyciem kostiumów i rekwizytów pod kierunkiem rekonstruktorów z Bractwa Rycerzy Ziemi Sztumskiej. Proponowana trasa stanowiłaby próbę wcielenia się w role mieszkańców oraz gości zamku na bazie rekonstrukcji średniowiecznej, północno-zachodniej części zamku. Obejmowałaby zapoznanie się z głównymi elementami systemu obronnego średniowiecznego zamku – wieża główna, brama i most, mur obronny, baszta więzienna. Realizacja pełnej oferty przedstawionej poniżej byłaby możliwa po wykonaniu prac remontowych i adaptacyjnych zachodniej części zamku, obejmujące rekonstrukcję wieży głównej, zespołu bramy wjazdowej, muru zachodniego oraz baszty więziennej:
   - Na poszczególnych poziomach wieży głównej proponuje się prezentacje przygotowane w formie krótkich filmów zrealizowanych na bazie użytkowanych pomieszczeń i znajdującego się w nich wyposażenia:
     - rodzaje uzbrojenia rycerskiego – multimedialny pokaz zakładania zbroi rycerskiej w otoczeniu replik zbroi z okresu XIII-XV wieku,
     - ręczna broń miotająca – multimedialny pokaz strzelania z łuku i kuszy w otoczeniu replik tej broni i jej elementów,
     - broń palna – multimedialny pokaz strzelania ze średniowiecznej broni palnej (hakownica i bombarda) w otoczeniu replik tych rodzajów broni i wyposażenia,
     - machiny oblężnicze i miotające – multimedialny pokaz zastosowania machin oblężniczych z towarzyszeniem makiety zamku i jego otoczenia w XIII-XIV wieku,
     - łączność wzrokowa z zamkami w Malborku i Kwidzynie, przygotowania i strzał z trebusza i hakownicy.
   - Przejście z wieży głównej do pomieszczeń bramy
     - mechanizm bramy i mostu oraz system obronny przejazdu bramnego
   - Przejście z bramy na ganek obronny muru zachodniego
     - konstrukcja i funkcje ganku
     - pomost w kierunku bramy miejskiej (omówienie systemu fortyfikacji miejskich)
   - Przejście z korony muru do baszty więziennej
   - zjazd do lochu więziennego – prezentacja w technologii „światło i dźwięk" warunków pobytu w lochu więziennym.

3. Zajęcia praktyczne w obrębie dziedzińca, warsztatów i fos zamkowych obejmowałyby część czynności zaprezentowanych w pierwszej części trasy w formie multimedialnej:
   - W zakresie umiejętności rycerskich oraz czynności rzemieślniczych i gospodarczych
   - Strzelanie z łuku (dla dzieci, młodzieży i dorosłych)
   - Strzelanie z kuszy (dla młodzieży i dorosłych)
   - Strzelanie z hakownicy i bombardy (dla dorosłych)

- Strzelanie z modeli machin oblężniczych wykonanych w skali 1:10
- Przejażdżki konne (na ląży oraz w fosach zamkowych)
- Pielęgnacja i karmienie zwierząt
- Stanowiska archeologiczne dla dzieci i dorosłych

Zajęcia te byłyby dodatkowo wzbogacone o część warsztatową opisaną w części edukacyjnej.

Interesującą propozycją, poszerzającą ofertę zamku w Sztumie jest możliwość zlokalizowania na nim jednej z siedzib Kapituły Rycerstwa Polskiego – najstarszej federacji polskich grup odtwórstwa historycznego, skupiającej organizacje oraz osoby prywatne zajmujące się odtwarzaniem historii rycerstwa średniowiecznego z terenów historycznie związanych z istnieniem państwa polskiego. Organizacja istnieje od kwietnia 1997 roku i w roku 2017 będzie obchodziła swoje 20-lecie. Bractwo Rycerzy Ziemi Sztumskiej jest jednym z założycieli tej federacji i sygnatariuszy dokumentu założycielskiego. Długoletni szef sztumskich rycerzy Arkadiusz Dzikowski (pracownik Działu Edukacji Muzeum Zamkowego w Malborku) jest członkiem władz federacji od momentu jej założenia, a od roku 2015 pełni funkcję jej szefa – Hetmana Wielkiego Kapituły Rycerstwa Polskiego. W chwili obecnej organizacja posiada swoje siedziby na zamkach w Gniewie, Bolkowie i Chojniku, gromadząc tam swoje dokumenty oraz eksponując artefakty i symbole. Dwa razy do roku Kapituła Rycerstwa Polskiego organizuje zjazdy ogólnopolskie, którym towarzyszą pokazy, turnieje i potyczki z myślą o odwiedzających te obiekty turystach. Idealnym miejscem ekspozycji przedmiotów związanych z istnieniem i działalnością Kapituły Rycerstwa Polskiego (tarcze herbowe bractw rycerskich, chorągwie, rolki herbowe, symbole itp.) oraz przestrzenią umożliwiająca prowadzenie obrad zjazdów Kapituły mógłby być obiekt wzniesiony na miejscu dawnego kościoła zamkowego w części wschodniej na styku ze skrzydłem południowym.

Dodatkowymi atrakcjami zachęcającymi turystów do przyjazdu na sztumski zamek, byłaby oferta przygotowana w oparciu o współpracę z operatorami zewnętrznymi.

Podczas pobytu na zamku sztumskim turysta będzie mógł skorzystać z oferty przejażdżki konnej na trasie Sztum-Malbork lub Sztum – Kwidzyn. Każdy turysta planujący przejazd pomiędzy wybranymi obiektami trasy Malbork-Sztum-Kwidzyn będzie mógł wysłać własnoręcznie sporządzoną informację z zapowiedzią swojego przybycia na kolejny zamek za pomocą poczty gołębiej.

Do dyspozycji odwiedzających będą także małe, historyczne jednostki pływające udostępniane do poruszania się po jeziorach Zajezierskim i Barlewickim.
Przewiduje się także uruchomienie w pełni stylizowanej restauracji zamkowej i zamkowego browaru, oferującego oprócz warzonego tradycyjnymi metodami piwa ze słodu jęczmiennego jedyne w swoim rodzaju piwne SPA, umożliwiające kąpiel pielęgnacyjną w naturalnych piwach zamkowych. Ofertę browaru zamierza się oprzeć na historycznych przekazach dotyczących warzenia w zamkowym browarze piwa o nazwie „Regen Zegel" oraz przekazów na temat leczniczych właściwości wody ze studni na terenie letniej rezydencji wielkich mistrzów zakonu.

Do dyspozycji turystów proponuje się utworzenie bazy noclegowej o 2 standardach: hostelu oraz hotelu rodzinnego.

Zamierzenie te nie są objęte w części kosztorysowej, przyjęte założenie zakłada ich finansowanie w oparciu o środki inwestorów zewnętrznych.

II. Program edukacyjny

Zakładane do realizacji działania edukacyjne podzielono na cztery zakresy ze względu na czas trwania realizacji zadań:

1. działania bieżące, wynikające z programu codziennych prac działu edukacji;
2. działania krótkoterminowe, kilkudniowe (np. projekty weekendowe);

3. działania długoterminowe (projekty realizowane na przestrzeni kilku tygodni, miesięcy,
   a nawet lat);
4. wydarzenia jednorazowe i cykliczne.

Ad. 1. W ramach bieżących działań edukacyjnych przewiduje się lekcje muzealne oraz zajęcia warsztatowe na bazie zgromadzonych kolekcji i wystaw, a także przygotowanych pracowni i stanowisk obejmujące tematykę:

a) życie w letniej rezydencji wielkiego mistrza Zakonu Krzyżackiego (rzemiosło, kuchnia, gry i zabawy, zaprawa rycerska, zwierzyniec wielkiego mistrza);
b) dzieje Ziemi Sztumskiej w czasach nowożytnych (historia, etnografia);
c) tradycje polskie na Powiślu (Związek Polaków w Niemczech, Plebiscyt 1920, polskie rody i dwory szlacheckie na Powiślu);
d) żołnierze Wyklęci na Powiślu (5 Wileńska Brygada Armii Krajowej 1945-46)

W celu przygotowania, a następnie wprowadzenia wyżej wymienionej oferty proponuje się:

- stworzyć atrakcyjne wystawy o podanej wyżej tematyce;
- stworzyć wielofunkcyjną przestrzeń edukacyjną, w postaci sali przeznaczonej dla ok. 100 osób, wydzielonej z trasy zwiedzania zamku, wyposażonej w niezbędne środki techniczne (możliwość wystawiania i zestawiania krzeseł, podstawowy etalaż wystawienniczy, multimedia), w oparciu o wyniki badań i wykorzystanie istniejących reliktów kościoła zamkowego w skrzydle wschodnim;
- stworzyć pracownie drobnych rzemiosł i kaligrafii,
- zrekonstruować kuchnię zamkową wraz z jej funkcją użytkową (jako przestrzeni warsztatowej) oraz poddać konserwacji i wyeksponować studnię zamkową;
- dokonać zakupów niezbędnych urządzeń, rekwizytów i materiałów do prowadzenia wymienionych pracowni;
- wygospodarować w obrębie dziedzińca miejsce na ognisko z przestrzenią integracyjną;
- wygospodarować przestrzeń magazynową.

Ad. 2. Na bazie przestrzeni wystawienniczej i dodatkowo stworzonej infrastruktury możliwe i wskazane jest realizowanie krótkoterminowych, kilkudniowych pobytów warsztatowych dla turystów indywidualnych jak i grup zorganizowanych. W ramach tych działań przewiduje się prowadzenie:

a) warsztatów rzemieślniczych w zakresie ceramiki, kowalstwa, tkactwa, papiernictwa i introligatorstwa historycznego:

- elementów hodowli ptaków łownych i drobnych zwierząt oraz opieki nad końmi;
- terenowych ćwiczeń zaprawy rycerskiej w zakresie strzelania z łuku i kuszy, użytkowania i konserwacji uzbrojenia rycerskiego, i elementów jazdy konnej;
- krótkich wypadów terenowych (minirajdów pieszych lub konnych) po okolicy z możliwością przemieszczania się na trasie Malbork, Sztum, Kwidzyn w ramach sieci komunikacyjnej zamków krzyżackich i poczty zakonnej;
- krótkich rejsów po jeziorach wraz z kursem żeglowania replikami małych, historycznych jednostek pływających, wykonanymi w miejscowej pracowni szkutniczej w ramach realizacji projektów długoterminowych.

b) edukacyjnych rajdów terenowych szlakami polskich dworów szlacheckich na Powiślu (we współpracy z Muzeum Tradycji Szlacheckiej w Waplewie Wlk.), szlakiem wojen szwedzkich oraz szlakiem napoleońskim (w ścisłej współpracy z Muzeum w Malborku oraz oddziałem Muzeum w Kwidzynie);
c) ćwiczeń terenowych i stacjonarnych w zakresie działalności oddziałów partyzanckich 5 Wileńskiej Brygady AK (topografia, łączność, służba medyczna, gry taktyczne, strzelectwo)
d) rajdów szlakami działań 5 Wileńskiej Brygady AK na Powiślu.

W celu przygotowania, a następnie wprowadzenia wyżej wymienionej oferty proponuje się:

- stworzyć niezbędna infrastrukturę w przestrzeni zamku obejmującą stajnie i warsztaty rzemieślnicze (kowalski, snycerski, ceramiczny, tkacki, skryptorium), stworzyć woliery dla ptaków i miejsca dla drobnych zwierząt w oparciu o wyniki badań i wykorzystanie istniejących reliktów północnej, gospodarczej części zamku;
- stworzyć bazę noclegowo-gastronomiczną o standardzie hostelu dla ok. 50 osób z wykorzystaniem istniejącego na zamku obiektu nowożytnego (skrzydło północne - sądowo-więzienne);
- stworzyć przystań wodną na brzegu jeziora Zajezierskiego (w porozumieniu z Gminą Sztum);
- stworzyć plac treningowo-turniejowy w przestrzeni dawnej fosy południowej zamku.

Wyżej wymienione działania mogłyby być prowadzone w oparciu o doświadczenia i działalność miejscowych grup i podmiotów takich jak: Bractwo Rycerzy Ziemi Sztumskiej, Sztumskie Towarzystwo Muzealne, Grupę Turystyki i Rekonstrukcji Historycznej „Szwadron Powiśle", ośrodek jeździecki „Stajnia Iskra" oraz Klub Sportowy „Victoria" Sztum.

Ad. 3. Proces badawczo-konserwatorski, a także realizacja bieżących i krótkoterminowych działań edukacyjnych wymagają przeprowadzenia wielu prac i pozyskania odpowiedniej bazy sprzętowo-materiałowej. Aby nie ograniczać tego procesu wyłącznie do działalności wyspecjalizowanych podmiotów i do zakupu gotowych rekwizytów, materiałów i usług proponuje się opracowanie nowatorskiej metody, polegającej na realizacji długoterminowych projektów edukacyjnych, zmierzających do częściowego wypełniania wymienionych zadań. W ramach realizacji tego programu możliwe byłoby wykonanie części prac archeologicznych, remontowych, budowlanych oraz wytworzenie części rekwizytów i materiałów w ramach długoterminowych projektów edukacyjnych. Jest to z pewnością zadanie trudne – szczególnie w sferze organizacyjnej, jednak jego realizacja daje długoletnią perspektywę działalności zamku w Sztumie, jako unikatowego ośrodka tzw. archeologii doświadczalnej. Bez wątpienia baza naukowa i merytoryczna Muzeum Zamkowego w Malborku oraz jego oddziału w Kwidzynie daje solidne podstawy do stworzenia i realizacji takiego programu. Poszczególne projekty mogłyby być podzielone na etapy, bądź cykle, w zależności od ich charakteru. I tak proponuje się objęcie nimi następujących obszarów:

a) prace wykopaliskowe w obrębie dziedzińca oraz fos zamku, odkrycie, konserwacja i wyeksponowanie reliktów nie istniejących obiektów średniowiecznych – projekt etapowy;
b) prace konserwatorskie i remontowo-adaptacyjne w obiektach istniejących – projekt etapowy;
c) prace konserwatorskie i budowlane w obiektach proponowanych do odbudowy bądź rekonstrukcji – projekt etapowy;
d) warsztaty rzemieślnicze (w ramach kursów w zakresie wykonywania ginących, nietypowych zawodów) w celu wytworzenia i uzupełniania niezbędnego wyposażenia dla wnętrz i przestrzeni zamkowych, do obsługi bieżących i krótkoterminowych działań edukacyjnych oraz do przeprowadzenia niektórych wydarzeń jednorazowych bądź cyklicznych (kowalstwo, tkactwo i krawiectwo, stolarka i snycerka, ceramika użytkowa i budowlana) – projekt cykliczny;
e) pracownia szkutnicza mająca na celu wzmocnienie oferty ośrodka poprzez wykorzystanie położenia zamku sztumskiego pomiędzy dużymi jeziorami. Wykonanie replik historycznych jednostek pływających oraz ich konserwacja – projekt cykliczny;
f) działania artystyczne z zakresu literatury i muzyki dawnej obejmujące rekonstrukcję dawnych instrumentów, naukę gry i śpiewu dawnego, świeckiego jak i sakralnego – projekt ciągły.

Tak przygotowany program mógłby być znakomitym zapleczem nabywania praktyki przez studentów z zakresu archeologii, konserwacji, architektury i budownictwa z kraju i zagranicy, a także indywidualnych osób gotowych na uczestnictwo w

realizowanych projektach. Dawałby także możliwość uczestnictwa w różnych działaniach nie tylko w charakterze biernego odbiorcy, ale podmiotu wykonawczego.

Szczególne miejsce w tym komponencie działań edukacyjnych proponuje się przeznaczyć dla działalności Bractwa Rycerzy Ziemi Sztumskiej, jako organizacji zajmującej się edukacją, rekonstrukcją historyczną, promocją oraz archeologią doświadczalną na zamku sztumskim od 22 lat. Bractwo z jednej strony służyć może swoim doświadczeniem, wynikającym z wieloletniej praktyki, jak i przygotowania zawodowego jego członków (archeologia, historia, pedagogika). Z drugiej natomiast może być podmiotem programu w celu pozyskania wyspecjalizowanej kadry do prowadzenia zajęć doświadczalnych, rekonstrukcyjnych i edukacyjnych. W związku z tym proponuje się stworzenie docelowej bazy dla tak pojętej działalności organizacji. Bazę tę najlepiej byłoby stworzyć w obiekcie historycznym, nawiązującym do średniowiecznej świetności zamku (część zachodnia zamku z wieżą główną, zespołem bramnym, murem zachodnim i basztą więzienna po remoncie i odbudowie).

Ad. 4. Ostatnim, istotnym elementem oferty edukacyjnej zamku w Sztumie jest organizacja lub współorganizacja wydarzeń jednorazowych bądź cyklicznych w oparciu o stworzone zaplecze oraz we współpracy z miejscowymi podmiotami i organizacjami, których działalność wpisuje się w ramy programowe Muzeum. W związku z tym proponuje się opracowanie rocznego planu imprez i wydarzeń na podstawie dotychczasowych realizacji Bractwa Rycerzy Ziemi Sztumskiej i innych środowisk oraz kalendarza historycznego, nawiązującego do tematyki planowanych wystaw stałych i przewidywanej stałej oferty ośrodka:

- Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych – wykład, wystawa czasowa, inscenizacja historyczna – 1 marca (impreza cykliczna);
- 5 Wileńska Brygada AK na Powiślu – rajd, konferencja, wystawa czasowa, wydawnictwo – kwiecień (impreza cykliczna, odbyło się 5 edycji);
- Noc Muzeów – nocne zwiedzanie i pokazy BRZS – maj (impreza cykliczna, odbyło się 5 edycji);
- Powiślański Jarmark Staroci – jarmark z pokazami rzemiosł, wystawa historyczno-etnograficzna – maj/czerwiec (impreza cykliczna, odbyło się 8 edycji);
- Pamiętajmy o Schulzu – wystawa czasowa, konferencja, pokaz lotniczy – czerwiec (impr. cykliczna, odbyły się 3 edycje);
- Plebiscyt na Powiślu – happening/inscenizacja, koncert muzyki klasycznej (Chopin, Nowowiejski) – lipiec (impreza cykliczna);
- Turniej Rycerski im. Arcyksięcia Albrechta III von Habsburg – pokazy, jarmark, inscenizacje, koncerty – sierpień (impreza cykliczna, odbyło się 12 edycji);
- Nadanie praw miejskich Sztumowi przez wielkiego mistrza Michaela Kuchmeistera (1416) – konferencja, pokazy BRZS – wrzesień (impr. cykliczna w ramach obchodów miejskich);
- Jesienna konferencja wydawnicza – sprawozdanie z publikacji o charakterze lokalnym – październik/listopad (impreza cykliczna);
- Muzyczne Metafory – koncert podsumowujący warsztaty muzyczne realizowany na trzech zamkach: Malbok-Sztum-Kwidzyn – grudzień (impreza cykliczna);
- Spotkania promocyjne kwartalnika społeczno-kulturalnego „Prowincja”

Zamierzenia opisane w pkt 2-4 nie są objęte w części kosztorysowej, przyjęte założenie zakłada ich finansowanie w oparciu o środki pozyskane z grantów i współpracę z miastem Sztum.

Proponowane działania charakteryzuje ich cykliczność oraz lokalny charakter. Związane są najczęściej z lokalnymi tradycjami historycznymi i w wielu wypadkach mają swoją kilkuletnią tradycję dzięki zaangażowaniu miejscowych środowisk kulturotwórczych. W większości organizowane były w przestrzeni pozainstytucjonalnej siłami organizacji społecznych. Stworzenie na zamku w Sztumie odpowiedniej bazy lokalowej, materialnej i intelektualnej pod egidą Muzeum Zamkowego w Malborku

umożliwiłoby kontynuację oraz podniesienie poziomu merytorycznego i wykonawczego tych przedsięwzięć. Wzmocniłoby identyfikację społeczności lokalnej z zaniedbanym obecnie miejscem a jednocześnie podniosło atrakcyjność jego oferty dla klienta zewnętrznego. Realizacja tych przedsięwzięć zapewniłaby pole do samorealizacji środowiska intelektualnego i kulturotwórczego Sztumu wpływając pozytywnie na poziom percepcji społecznej oferty nowego oddziału Muzeum Zamkowego. Ponadto realizacja niektórych z proponowanych w tym segmencie działań tworzyłaby naturalne zapotrzebowanie dla realizacji wcześniej wymienianych form szeroko zakrojonego programu edukacyjnego.

8. Postulowana współpraca z partnerami społecznymi

Szczególnie wyżej wymienione działania edukacyjne mogłyby być prowadzone w oparciu o doświadczenia i działalność miejscowych grup i podmiotów takich jak: Bractwo Rycerzy Ziemi Sztumskiej, Sztumskie Towarzystwo Muzealne, Towarzystwo Miłośników Ziemi Sztumskiej, Grupę Turystyki i Rekonstrukcji Historycznej „Szwadron Powiśle", ośrodek jeździecki „Stajnia Iskra" oraz Klub Sportowy „Victoria" Sztum. Niezbędna jest również współpraca z lokalnymi władzami samorządowymi, np. z Urzędem Miasta i Gminy w Sztumie.

9. Rekomendacje

Proponowany program badawczy, turystyczny oraz edukacyjny dla zamku w Sztumie ma na celu wzmocnienie oferty tego obiektu w ramach działalności programowej Muzeum Zamkowego w Malborku. Niezbędnym działaniem w ramach budowania oferty Muzeum wydaje się sprzężenie działań trzech ośrodków: zamku w Malborku, zamku w Sztumie i zamku w Kwidzynie poprzez stworzenie możliwości korzystania z uzupełniających się propozycji tych obiektów, wynikających ze specyfiki ich położenia i działania. Ośrodek sztumski jako tworzony od nowa daje w tym zakresie ogromne możliwości, jednak wymaga też odważnego i nowatorskiego programu, pozwalającego na wydobycie i wykorzystanie jego największych, ukrytych dotąd walorów. Temu celowi służyć ma między innymi proponowana koncepcja programu badawczego i edukacyjnego. Edukacja historyczna staje się w ostatnich latach nieodzownym elementem towarzyszącym działalności muzealno-wystawienniczej, ponieważ bez niej najbardziej nawet wartościowe wystawy stają się niezrozumiałe i niedostępne dla percepcji masowego uczestnika ruchu turystycznego.

Proponowany program turystyczny i edukacyjny nie będzie możliwy do realizacji na obiekcie w jego obecnym stanie i kształcie. Wymaga zakrojonych na dużą skalę prac badawczych, konserwatorskich, budowlanych oraz inwestycyjnych, podnoszących atrakcyjność jego formy i funkcjonalność. Jednak proponowane upodmiotowienie procesu badań, rewaloryzacji i adaptacji obiektu poprzez włączenie do niego zadań edukacyjnych definiuje cel strategiczny. Celem tym nie jest osiągnięcie określonego stanu końcowego lecz kontynuacja wzrostu poprzez nieustanny proces.

Największym atutem zamku w Sztumie wydaje się być możliwość prowadzenia na jego terenie szeroko zakrojonej działalności edukacyjnej, realizującej założenia i cele turystyki historycznej, z położeniem szczególnego nacisku na edukację rodzinną i grup szkolnych, polegająca na animowaniu aktywnego przeżywania – doświadczania rzeczywistości odtwarzanej. **„Żywy zamek"** – tak w skrócie można określić obrany kierunek realizacji zamierzeń związanych z przyszłością zamku w Sztumie.

Najważniejszą rekomendacją jest ustalenie właściwej kolejności działań koniecznych do podjęcia przed udostępnieniem zamku w Sztumie zwiedzającym.

1. Pierwszą i podstawową czynnością jest zabezpieczenie całości obiektu przez rozbudowę systemów przeciwpożarowego i alarmowego oraz zupełne ograniczenie dostępu do niego osób niepowołanych. Uzasadnione jest to przez zły stan techniczny

niektórych budynków a także konieczność zapobieżenia dalszej dewastacji zamku. Należy również bezwzględnie przeprowadzić remont dachów zabudowań skrzydła północno-wschodniego i północnego. Istniejące budynki powinny zostać poddane konserwacji i zabezpieczone przed zniszczeniem. Należy określić i zgromadzić fundusze niezbędne do realizacji zabezpieczenia obiektu.

2. W międzyczasie należy rozpocząć opracowywanie szerokiego program badań konserwatorsko–architektonicznych oraz historycznych, archeologicznych i geologicznych, który zostanie zaakceptowany przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Celem programu będzie zbadanie i zabezpieczenie istniejących reliktów zamku, zarówno naziemnych jak i podziemnych, potwierdzenie/ustalenie faz rozbudowy obiektu, zweryfikowanie przypuszczeń co do istnienia na wzgórzu zamkowym reliktów starszego osadnictwa a także odnalezienie drogą szeroko zakrojonej kwerendy archiwalnej nieznanych dotychczas źródeł, które mogłyby być pomocne przy ewentualnym odtworzeniu nieistniejących obecnie obiektów (np. urzędowa i techniczna dokumentacja pruska z okresu rozbiórki nieistniejących budowli zamkowych).

3. Do realizacji powyższego programu należy zorganizować multidyscyplinarny zespół specjalistów, którzy zapewnią jego profesjonalną realizację na wysokim poziomie. W jego skład mogą wchodzić np. pracownicy MZM. Należy określić sposób finansowania programu oraz jego ramy czasowe, a także zapewnić źródła finansowania.

4. Na podstawie wyników w/w programu należy opracować koncepcję zagospodarowania zamku uwzględniającą lub wykluczającą odbudowę lub naukową rekonstrukcję w oparciu o źródła, części lub całości nieistniejącej już zabudowy i określić koszty różnych wariantów odbudowy/rekonstrukcji. Należy przypomnieć, że na takie działania pozwalają zacytowane powyżej zalecenia wydane przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

5. Należy opracować koncepcję zagospodarowania, ewentualnej przebudowy (np. podwyższenie o kolejne kondygnacje skrzydeł i wież zamkowych, wymiana dachu nad skrzydłem południowym itp.) i remontu istniejących budynków zamkowych, a także ich docelowej adaptacji do celów muzealnych i aranżacji poszczególnych wystaw.

6. Należy zgromadzić profesjonalny zespół fachowców, którzy przy współpracy z partnerami społecznymi, samorządowymi i innymi organizacjami zajmą się realizacją opracowanych wcześniej założeń i tworzeniem placówki muzealnej – trzeciego członu Muzeum Zamkowego w Malborku z siedzibą w Sztumie.

Bibliografia

Arszyński M., *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*, Toruń 1995;

Biskup M., Zdzitowiecka M., *Sztum*, [w:] Studia z historii budowy miast polskich. Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1957, R. VI, z. 2/17, s. 237-253;

Borkowski J., Borkowska M., Rajchman J., *Zamki państwa krzyżackiego,* Warszawa 1999;

Domańska H., *Zamek w Sztumie*, Gdańsk 1971;

Dzikowski A., *Raport z oblężonego zamku. Dzieje zamku w Sztumie 1236-1468*, Sztum 2001;

Dzikowska M., *Przemiany funkcjonalne krzyżackiego zamku w Sztumie*, Warszawa 2016 (praca licencjacka);

Haftka M., *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum*, Gdańsk 2010;

Haftka M., *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork 1999;

Kaczyńscy I.,T., *Zamki w Polsce północnej i środkowe - przewodnik*, Warszawa 1999;

Kadłuczka A., *Koncepcja zagospodarowania turystycznego Wzgórza Zamkowego w Sztumie na Pomorski Park Historii i Kultury*, cz. 1 i 2, Studio Architektoniczne Archecon, Kraków 2014/15;

Kajzer L., Salm J., Kołodziejski S., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2016;

Nawrocki W., Antosiewicz W., Pieczonka J., *Badania georadarowe podłoża na terenie Wzgórza Zamkowego w Sztumie, woj. Pomorskie*, Kraków, maj 2014;
Nawrocki J., Antosiewicz W., Pieczonka J., *Badania georadarowe Wzgórza Zamkowego w Sztumie w pasie terenu przylegającego do zewnętrznej strony murów Zamku*, Kraków, październik 2014;
Pawłowski A., *Zamek w Sztumie. Studium Urbanistyczno-Historyczne*, Karpiny 2007;
Rolicz H., *Rewaloryzacja zespołu zamkowego w Sztumie. Centrum SPA*, Gdańsk 2014 (praca magisterska);
Schmid B. *Die Bau- und Kunstdenkmäler Pomesanien, 3. Kreis Stuhm, Schloss Stuhm*, Danzig 1909, s. 345 - 353.
Schmitt F. W. F., *Geschichte des Stuhmer Kreises*, Thorn 1868.
Sembrzycki J., *Westpreussische Schlösser im 16 Jahrhundert*, Alpreussische Monatsschrift, Königsberg 1891, Bd.XXVIII, s. 208-245.
Toeppen M., *Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofs-Schlosser in Preussen*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. IV, Danzig 1881, s. 83–127.
Torbus T, *Die Deutschordensburg von Stuhm (Sztum) im ehemaligen Ordensland Preußen*, [w:] *Forschungen zu Burgen und Schlössern Band 3 Der frühe Schloßbau seine mittelalterlichen Vorstufen*, Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern, 1997, s. 171–184.
K. Zakrzewski, J. Mysior, J. Winnicki, *Wzgórze zamkowe w Sztumie. Ekspertyza techniczno-budowlana*, Kwidzyn, marzec 2014;
P. Zaniewski, *Szlakami zamków krzyżackich. Przewodnik turystyczny*, Warszawa 2005.